VIKTOR ŽIVIĆ

NA PRAGU HRVATSKOG ORIJENTA

MALA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
NOVA SERIJA - KOLO II. - SVEZAK 10.

VIKTOR ŽIVIĆ

NA PRAGU HRVATSKOG ORIJENTA

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D., ZAGREB

VIKTOR ŽIVIĆ

NA PRAGU HRVATSKOG ORIJENTA

ZAGREB 1937

IZDANJE MATICE HRVATSKE

NA PRAGU HRVATSKOG ORIJENTA

Put u prošlost. Gdje da siđem? U kojem osamljenom gradu da ostavim te brige sadašnjosti, i da primim u sebe duh prošlosti, kojim bih ušao među ruševne zidove starih gradova hrvatskog Pounja, da shvatim govor tih mrtvih vidika prošlosti? I prepustivši sve dobrom slučaju, bez plana, siđoh u Hrvatskoj Kostajnici, do koje se spušta velika, lijepa cesta, a na kojoj nam se razotkrivaju u svome pitomom zelenilu raskošni vidici na dolinu Une s Bosanskom Kostajnicom, kao neki orijentalni vrtovi. Hrvatska Kostajnica, uz obalu Une, pod okriljem brda Djed, sačuvala je pod svojim kordunaškim krovovima, u zvoniku franjevačke crkve, i u zidovima svog samostana svoje asketsko kordunaško lice. To nije mrtav grad izumrlih generacija pod arhitekturom zapadnih gradova nekoga prošlog stoljeća, ali su mu ipak ulice puste; na njima se malo govori i prolazi. Sve je pod dojmom neke šutnje — kao na mrtvoj straži. Da li je tako uvijek — ne znam. Ali je tako bilo u predvečerje jednoga svečanog dana, kad mi se Hrv. Kostajnica prikazala u svojoj historijskoj šutnji.

Pođoh u samostan franjevaca; u njegovim prostranim i velikim hodnicima nije bilo nikoga. Sve su ćelije bile prazne. Samotni moji kucaji ostali su

bez odgovora. Tek po bijelim zidovima stare slike i mapa zagrebačke biskupije odavale su toj napuštenosti biljeg prošloga nekog stoljeća. Po kutovima starinskih hodnika bili su u nenamještenom skladu rasijani prvi počeci kostajničkog muzeja. Iza poluotvorenih vrata pisarnice pozdraviše me stare knjige sa svojima stoljetnim kožnatim rubovima, s brižljivo sačuvanom mudrošću i dušom prošlih vjekova, dočaravajući mi u toj samostanskoj tišini davna bdijenja, da me povedu u svoje prošle duhovne brige... Izađoh opojen iz tih tišina nakon toga duhovnog dodira s njima, da pođem preko mosta u Bosansku Kostajnicu. Prelazim Unu, nekoć krvavu granicu dvaju svjetova, koji su razapinjali naše narodno tijelo, a kojom plove dostojanstvom prošlih stoljeća sjene hrvatske prošlosti, obilazeći svojom šutnjom ruševne hrvatske gradove. Mrki zidovi kostajničkoga starog grada u sjeni sunca izlaze iz tih vodenih priviđenja poput teške tamnice, dok s protivne strane zvonik i samostan franjevaca budno bdije nad njim glasom svojih jutarnjih i večernjih zvona. Zidine staroga grada odrazuju svu crninu vjekova u melankoličnim vodama tihe Une, one iste, koja nam dočarava orijentalne vrtove u sjeni minareta Bosanske Kostajnice. Utvrde staroga grada s nadozidanom kulom sa strane Bos. Kostajnice, ruševne su i izgledaju kao neugledna dekoracija orijentalnog života. S onu stranu na dohvatu sunčanih zraka Istok je pod zidovima osvojenog grada naglasio svoju pobjedu te se pojavljuje u svojoj historijskoj zaostalosti i slikovitosti — žene pod velima, a starci kao iz priča tisuću i jedne noći.

Ulazim kroz vrata staroga grada, koja gledaju na istok s natpisom iz 17. vijeka o njegovu restauriranju, kao simbol svih onih suvišnih metamorfoza, što ih je grad pretrpio od g. 1905. do danas. Udarci čekića među ruševnim zidovima grada potsjetiše me, da se grad opet obnavlja. Sjetih se naučnoga gnjeva prof. Szabo-a nad tim barbarizmima, koji se iz vremena na vrijeme obnavljaju nad kostajničkim gradom.

Evo, kakvim sam našao grad u bilješkama prof. Szabo-a, koji više nego naučnom brigom kao pravi hrvatski zmaj bdije nad ruševinama starih hrvatskih gradova. Uvod u te metamorfoze grada Kostajnice čini stara slika iz dvorske knjižnice u Beču iz g. 1730. s pogledom na romantičnu dolinu Une s brdom Djed, s Laudonovim šančevima, starim gradom s dvije kule, stražarnom kulom u donjem toku Une, tornjem samostanske crkve i sa dva mlina na Uni. Obrisi su tih dolina i brežuljaka ukrašeni buketima niskog drveća, prorijeđenog, te se na njemu jasno opaža, kako je romantikom tih krajeva prohujao posljednji vihor i tragični plamen osmanlijskog carstva pri zapadu svoje moći. Ta slika iz 18. stoljeća prikazuje stari grad Kostajnicu na otočiću, zaokruženom umjetnim rukavom Unice, — diplomatski trik Austrije, s kojim su se služili i Turci u doba, kad je Una bila granica između istoka i zapada — požarevačkim mirom. God. 1905. prikazuju nam se mračni zidovi staroga grada nad svojim vodenim sjenama pod nekim nadozidanim čardacima, koji će polako unutrašnjost grada (od g. 1916.—1924.) pretvoriti u ropotarnicu, da slijedećih godina potpuno nestanu, osta-

vivši gole zidove grada, koji se opet polako vraćaju svojoj prošlosti... Prolazeći tako ispod stare kapije, i ušavši u ruševnost njegovu, koju polako prekriva zemlja i trnje, kao neko staro groblje, iznenade me odmjereni udarci u nekoj ruševnoj kuli, kao posljednji napori i kucaji toga kamenog srca, da dade tim mrtvim kulama još malo od svoga prošlog burnog i krvavog života. Grad se opet obnavlja, ali se čini, da upravo u tom obnavljanju propada. Dvije kamene, presvođene prostorije, nekoć tamnice, ostavile su u unutrašnjosti samo svoje polukružne tragove. U kuli sam, iz koje dopirahu udarci čekića. S nje gleda prozor na sjene Hrv. Kostajnice, što ih Una tako sjetno odrazuje. Zidar skida sa zida »freske« nekadašnje gradske ubožnice, i videći me, kako se zamislih nad tim kamenim okvirom prošlosti stare kule, koji je u sebi krio vidik na brdo Djed i crkvu franjevačkog samostana, javi mi se glumačkim glasom hrvatskoga Hamleta, davši mi malu historijsku poduku o važnosti toga prozora. »Sa njega bacio je Zrinjski njemačkog generala Kocijanera, koji je predao ključe grada Turcima«. Pogledam dolje kroz taj kameni okvir u tu historijsku dubinu, i zabilježim tu narodnu predaju. To je najvažniji događaj staroga grada, koji je i historijski zabilježen. Samo da li je to bio sam Zrinjski, koji je izvršio narodni sud, i da li se ta tragedija dokončala na tom prozoru, o tome nitko ne razmišljava.

Pismo Zrinjskog kralju Ferdinandu, u kojem on opravdava smrt Ivana Kocijanera, kojega je nemilost kraljeva dovela pod zaštitu toga grada, prikazuje tu smrt državnom potrebom. Zrinjski traži u

tom pismu od kralja oprost i tvrđave Susjed grad, Stubicu, Kostajnicu, Petovlje, pa Želim u vlasti Petra Erdedija, onda Medvedgrad i kastrume Rakovac i Lukovec — kao nagradu. Jezikom sredovječnih samostanskih zapisaka pisana je ta molba latinski, u kojem su Zrinjski još uvijek čuvali duh vjekovnog prava staroga hrvatskog kraljevstva: »U ova prošla vremena vrata cijeloga našeg kraljevstva hrvatskog i naše gospodstvo stekli smo, kroz koja onima, od kojih smo primili jednu tvrđavu našu i dio gospodstva našeg, založismo, a tu tvrđavu nekad je Johan Katzianer na temelju povelja svojih od nas počeo tražiti, uz takovu pogodbu da što brže od našeg apostolskog veličanstva milost steče, da istu tvrđavu nama mora vratiti« ... i t. d.

Ivan Katzianer izrabljuje to gostoprimstvo na tom predziđu kršćanstva, šuruje s Turcima na štetu Zrinjskih, e da se tako domogne baštine toga staroga hrvatskog plemena, i da stekne milost kraljevu, koji je i onako južne dijelove svoga kraljevstva prepustio njihovoj kobi, žrtvujući ih na oltar kršćanstva. Kralj Ferdinand velikodušno prašta Zrinjskima smrt Katzianerovu, ali glede zatraženih gradova i priorata vranskog, kojim je ravnao nekoć svjetovni upravitelj narodnog dobra Ivan Tahi, ne mogavši ih sam uzdržavati silovitom svojom moći, i založivši ih za 12.000 forinti Nikoli Zrinjskom — kralj Ferdinand odbija najprije te molbe, no potvrdi ih tek kasnije na zagovor hrabrog branioca Kisega Nikole Jurišića, koji je bio pripravan u slučaju neuspjeha molbe Zrinjskih predati svoj grad Kiseg. Ta sloga hrvatskih velikaša prisili kralja

Ferdinanda, da je izdao darovnicu za sve, što su tražili Zrinjski (24. jula 1539.). Međutim g. 1556. već vidimo u gradu Kostajnici, kao »branioca«, njegova kapetana Pankracija Lusthallera, dostojnog nasljednika Kocijanera (Katzianera). Dne 16. srpnja 1556. pojavio se pod zidinama grada silni Malkoč-beg, a već 23. srpnja pade grad izdajom tog Pankracija Lusthallera, kojega djelo uz ono Katzianera svjedoči o ulozi tuđinaca u posljednjim ostacima hrvatskog kraljevstva. Kastelan zrinjskoga grada Gvozdanskog Toma Lukšić, kako to bilježi sunarodnjak Pankracijev Valvazor, izvršio je nad tim izdajnikom svojom rukom narodni sud. Već u prijašnjim vjekovima bacali su sunarodnjaci Pankracija i Katzianera svoje oko na hrvatske gradove, te bi prosvjedovali, ako bi ih koji ugar.-hrv. vladar dao samo za jedan ljudski vijek kojemu hrvatskom plemiću. Tako je Fridrih Celjski prosvjedovao protiv darovnice kralja Sigismunda, kojom daruje Kostajnicu (iznad Bužima), Čaglić, Stabandžu, Basje, Banjane i D. Jamnicu Nikoli Blagajskom (g. 1334.), zadržavši naravski pravo, da ih opet prvom prilikom on ili njegovi nasljednici drugome daruju. Kad je Ladislav Tot de Zumzedvara umro g. 1439. bez muškog potomka, kraljica Elizabeta dade već u siječnju g. 1440. grad Kostajnicu Fridrihu i Ulriku Celjskom »ac in comitatu zagrabiensi habitum«. I Martin Frankopan došao je doduše preko svoje žene Jelene, kćeri Muchuna de Zyppovch među ostalim do posjedstva Castruma Koztanicha (1442.), ali mu to tek Korvin Matija potvrdi g. 1464. uz uvjet, da se to pravo opet vraća poslije kneževe smrti na njega, Matiju

Korvina, koji je zacijelo smatrao svoje vladanje dugovječnim... I već g. 1478. realizira Matija Korvin to svoje pravo nad Kostajnicom i Okić gradom za 1500 forinti, prodavši »dio svog prava« nad tim gradovima Ivanu Bevenjudu, koji je već g. 1471. primio grad Kostajnicu za 4000 forinti od Matije Frankopana kao zalog zahvalnosti. No sve to nije priječilo Matiju Korvina, da zatraži od Bevenjuda natrag Kostajnicu, koji mu je onda ne htjede izručiti, stekavši je najpoštenijim načinom od Martina Frankopana. Korvin je riješio to pitanje jednostavno, zatvorivši Bevenjuda i držeći ga tako dugo u tamnici, dok mu nije predao grad, koji je tako skupo platio... Kako je u tim pogodbama i borbama bilo kmetovima, to nitko ne može ni zamisliti. Tako dođoše preko Korvina despot Vuk Branković i njegovi nasljednici Georgije i Jovan u posjed grada Kostajnice. Tek nakon prosvjeda zagrebačkog kanonika Nikole de Buča dođe grad Kostajnica pod stare dane Bevenjuda opet u njegove ruke, te ga on prodade hrvatskom banu Ladislavu Egervaru za 8000 forinti (22. kolovoza 1492.).

Preko hrvatskoga bana došao je grad konačno u ruke hrvatskih knezova Zrinjskih, te ga već g. 1522. izvještaj grofa Salma takovim spominje. I onda, kad Turci izdajom Pankracija u njega useliše, uspomena Zrinjskih preživjela je sve te tuđinske gospodare. Ime Zrinjskih još se i danas s ponosom spominje među zidinama toga drevnog grada... Izlazim iz njega, osjećajući, kako te vjekovne sjene nad tim kulama podižu neokaljane zastave naših ideala... tu ispod zidova starog grada susrećem čudne sjene orijenta pod crnim

velom, kako korakom izumrlih generacija prolaze kraj njegovih zidova. Zaustavljaju se pred mostom i prolaze kraj njega, kao kraj nekoga drugog carstva. Pritajena tuga obuzima nam srce nad tim prikrivenim licima, koja sakrivaju u sebi fatalnu tugu našega davnog isprepaćenog života pod vitkom bjelinom minareta Bos. Kostajnice, koji skladne slike naših dolina ispunjavaju svojom tajanstvenom naukom dalekog istoka. Tu, gdje su doline i brežuljci u skladnom tonu Mihanovićeve himne »Hrvatskoj domovini«, gdje je trag historijske pustoši već skoro izbrisan, tu živi narod pod naukom svoje davne tragedije, pod fatalnim udesom, napustivši vjeru svojih praotaca, prigrlivši onu svoje kobne prošlosti, kao znamenje svoje Kalvarije.

Divni suton nad Unom zamijenih u maloj sobici nešto orijentalnog stila s razgovorima o prošlosti s mladim, poletnim g. Z. Pismo don Frana Bulića od 17. svibnja g. 1932. mladom đaku Z. najljepše je priznanje za njegovo zanimanje za starine ovoga grada. Duh velikoga hrvatskog učenjaka bdio je nad najčednijim istraživanjima naše prošlosti, koja je g. J. Z. pokušao nad nekim starinskim tragovima u selu Strigova, a koja je financirao g. V. K. U tom pismu don Frane Bulić u kratkim potezima označuje svoj naučni kredo o mjestu rođenja sv. Jeronima, označivši ga na tromeđi Dalmacije, Turske Hrvatske i Bosne na položaju Grahovo — Glamočko polje... Pred nama je brdo Balj, pokrito malom šumicom. Na njemu se još zadržava umorni sjaj jesenskog sunca, što zapada iza Une. Brdo nam sakriva pogled na hi-

storijske krajeve, što ih natapa Strigova, prelazeći preko Knež polja kao dijagonala Une, Sane i Mlječanice. I tim krajem, 15 km. preko brda Balj, gdje bi mogla biti granica između Panonije i Dalmacije, davnim rimskim putom, što se izgubio starom šumom Pastirevo, pod kojom počivaju neizorane brazde nekoć starog naselja, dolazimo do sela Strigova. Pravoslavna crkva tog sela sazidana je na temeljima i djelomično kamenjem razorene starokršćanske, a onda vjerojatno i starohrvatske crkve, te je od tih natpisnih spomen kamena ostalo tek sjećanje starih ljudi o nekim čudnim pismenima, koja su uzidana u novu crkvu, a koja oni okrstiše grčkim pismom, općim imenom (za muslimane) za sve ono, što nije rimsko ili tursko. Stari Stridon porušen od Gota, formirane brazde nenaseljenoga brdovitog kraja Pastirevo — stare šume, pa započeta iskapanja, gdje se našlo zida u obliku luka, s rimskim opekama, s utisnutim slovom S, pa rimski put, kojim su kolosalni miljokazi vodili život trećeg i četvrtog stoljeća i t. d. sve do provale Gota, sve te činjenice, o kojima raspravljah s g. Z., razotkrile su mi pod tim orijentalnim plaštem, gdje su nestale tradicije stare hrvatske države, daleki trag sv. Jeronima, kojega stopama pođoše i Hrvati u svoju domovinu. Na taj nas je put naveo trag velikoga dalmatinskog sveca, za kojega se rodno mjesto i slavu bori i ovaj orijentalni kraj, a kojega je davne stope viđevao i dobri fra Bone Šarić u starom hrvatskom selu dalmatinske Zagore Kijevu. Bilo što, tragovima rodnog mjesta sv. Jeronima, rođenoga na području, koji je tako skladno oživjela duhovnim životom stara hrvatska država, ot-

krivaju nam se putovi našega davnog duhovnog života.

... Već su stari zidovi grada Kostajnice izgubili svoje plastične sjene, zaodjeli se velom večernje Une, ocrtavajući se u svojoj vjekovnoj crnini na svijetlom obzorju zapada... Činilo mi se, kao da vidim na tom dalekom obzorju fantastične bogate gradove u historijskom njihovom slavlju gotike, renesanse i baroka, dok je Unom i zidovima crnog grada tekla tamno rumena impresija krvi naroda, koji je za krst časni i slavu tih zemalja na zapadu dao sve, pa i same svoje crkve.

Ostavih orijent, da se povučem u samostan nasuprot staroga grada. U Hrvatskoj Kostajnici tišina, rekao bih mrtvilo, a stare kuće nad Unom, kao zidovi tvrđave, čame u tami brda Djed. Tek svijetla na prozorima govore o životu, kojemu samostan franjevaca daje nešto od svoje asketske tišine. Na pragu samostana nađoh gvardijana, kao da mi dođe ususret jedan od onih boraca iz burnih vremena, kad je samostan gradio svoje prozore u obliku strjelišta, što gledaju na stari grad. Na mrtvoj straži Zapada! Gvardijan nosi na sebi biljeg i borbeni izraz toga kordunaškog kraja, pa ni sjetni i romantični hodnici njegova samostana nisu mogli da uspavaju taj budni, borbeni izraz njegov. Svaki kraj daje nešto od svoje tragične duše, pa i onima, koje štiti asketska misao vječnosti. Sjetih se fra Menđušića, borca za obnovu crkve kralja Zvonimira u Biskupiji, kako sa stisnutom šakom, pogledom staroga hrvatskog velmože, stoji na pragu kninskog samostana, kao da hoće reći: — Duh hrvatskog kralja Petra Svačića u

ovom gradu je vječan... Vi, koji ste zaboravili, sjetite se toga... Ulazim s gvardijanom »crnim bratom«, jednim od onih rijetkih, preostalih franjevaca, kojih je frakciju ukinuo papa Leon XIII. — pod svodove hodnika sa zanosnim starim lukovima, gdje je, čini se, sve netaknuto. Slike svetaca, Krist na Križu, vrata starih ćelija, pisarnica, počasne prostorije s latinskim natpisima, sve uredbe nekoga starog samostana, u kom su izumrla braća ostavila svoju zemaljsku baštinu na čuvanje dvojici preživjelih. Posvuda šapat tišine i svijetlo svijeće, pružajući tim blagim i harmoničnim sjenama ispod starih lukova nešto od onih duhovnih vizija, kojima su se podavali ugodnici Božji u svojim brigama za vječnost, odijeljeni svojim patnjama i odricanjima od prolazne stvarnosti. I u toj duhovnosti pregledavamo te starine, što ih je samostan spasio, da njima posvjedoči svoju narodnu prošlost. Neznatne stvari na oko, ali ta duhovna briga za prošlost dirljiva je i mogla bi jednog dana donijeti koji uzdah-kamen iz dobe narodnih vladara. Tu su rječiti tragovi crkve u gotskom stilu, pa miljokaz cara Maksimilijana iz 3. vijeka s visoravni starinskog brda Djed, otpali crkveni križ s tornja, lik Isusa na križu s tragovima barbarstva iz g. 1918. sa groblja crkve sv. Ane, ostaci nadgrobnog kamena, što ga je nedavno našao u dvorištu samostana pred stajom o. Grečl, a spominje nekoga hrvatskog bana, koji bijaše ujedno zapovjednik Kostajnice, i onda stara drvena preša za mošt i drugo. A gdje su dokumenti crkvene povijesti samostana i crkve kostajničke? Od crkve sv. Mihajla, župe kostajničke, koja je u popisu

zupa zagrebačkog arhiđakonata iz g. 1334., ostali su tek tragovi nekadašnjih temelja crkve, kojoj gornji dijelovi nestadoše u vjekovnim borbama, od kojih se poput nekoga poganskog hrama, posvećenog bogu Marsu, vide na slici iz g. 1730. Laudonovi šančevi. U spomenu te crkve sv. Mihajla ostalo je zapisano ime župnika Nikole »de Koztanicha« iz g. 1501., ime, koje je dostajalo kroničaru onih vremena, da u njemu dade duhovni lik tog svećenika, a koje je konačno prešlo na današnju crkvu, da se sjedini u sv. Nikoli, u tom patronu putnika, i na bezbroj naših kapelica hrvatskih naših putova.

Noć je. Tama samostanskih hodnika, što podržava vezu sa vječnošću, vodi nas njezinim tragom. Idući tako za asketskim stopama o. gvardijana do prostorija sa starim slikama i samostanskim uspomenama, čini mi se, kao da iza sebe ostavljam savremene dane i vraćam se u spokojstvo odmaklih stoljeća — u prošle radosti i boli. U sobi smo za relikvije. Tu je stara peć u orijentalnom stilu poput visokog turbana, starinski ormari, pa stare zlatom i srebrom vezane slike svetaca, po koji portret nepoznatog fratra, lik Kristov, kako ga je gledala prošla generacija s Veronikina rupca, i drveni kipić Uskrsnuća prošlih stoljeća, i preko svih tih boja, preko tih kožnatih korica knjiga i misala prebačeno je jedinstveno velo prošlosti nad životom, koji se više ne obnavlja. Sve su police ormara, zidovi i velik starinski stol prekriti različitim crkvenim uspomenama, koje mnoge ruka zaostalog brata ne premeće više kao nekoć potrebne stvari, već ih katkad dodirne kao relikviju

Historijski kutić u samostanu franjevaca u Hrvatskoj Kostajnici

Nadgrobna ploča hrvatskog kneza Grgura Blagajskog iz crkve franjevačkog samostana u Ivanjskoj (Monasterium de Otoka)

prošlosti. I iz tih starih knjiga ne čitaju se, ne šapću se molitve, ne uči se više mudrost ovoga prolaznog svijeta; one leže zaklopljene, listovi se drže gotovo slijepljeni, i u njima po koje prošlo ime blijedim žutim slovima sakriva svoja prošla bdijenja. Tu su starinski stolci, na koje nitko više ne sjeda, tu je stol, nad kojim tek jedna duša bdije, a ipak sve je još gotovo netaknuto: stare se sobe pretvaraju u muzej; manje nego muzej po historijskoj važnosti, a više nego to, jer u njemu još ostaje netaknut duh prošlosti u skladu s dušama, koje su tu zaostale, da čuvaju ognjište svoje braće, kojega vatra još nije utrnula. Gvardijan rječit, neumoran, da dade života tim mrtvim stvarima, priča mi o teškim danima samostana. Na zidu je popis svih onih iz konca 17. stoljeća, što poginuše kao mučenici. Taj se spomen započinje s posljednjim danima krvave prošlosti, kad se polumjesec povukao s onu stranu Une. Tu legiju mučenika predvodi »Ladislaus Horvath, Praesidens; a Turcis decollatus in odium fidei 1694. u doba Franje Erdedija, dok je već Kostajnička tvrđava bila 5 godina u rukama kršćana. A gdje su ti kobni dani 16. stoljeća, od kojeg je tek ostala uspomena okrutnog feudalizma Tahija i drugova i izdajstvo kranjskih generala?

Gvardijan mi pruža tradicionalno gostoprimstvo franjevačkog reda odvedavši me, uz razgovore o davnini, koji tu tek dobivaju svoj stvarni smisao, u ćeliju sa slikanim polukružnim svodovima poput male kapelice, gdje ću u vjekovnoj tišini, s pogledom na prazno klecalo, osjetiti sklad svih onih molitava, što su ih ovdje izmolili bezimeni

samostanci za spas hrvatske domovine u danima naše Kalvarije. Neobična je tišina, dopire iz najdubljeg spokojstva, u kojemu se rađaju misli trajne i vjekovne poput onih Pascala i Bossueta. Tolika je tišina, da se čuje, kako tamo daleko u tajanstvenom svijetu orijenta cvrčci pjevaju u noć. Jače no inače osjeća se taj bolni i prolazni kucaj srca za našom domovinom... Oči se sklapaju, tiho titraju sjene svijeće po slikanim zidovima, ali misao drži nas budnim, trudi se, da dokuči kroz sve te zablude naše prošlosti ono, što je vječno, ono, što je našu Hrvatsku održalo više od tisuću ljeta...

Mišljah, da će dan donesti nešto više od života u tim pustim hodnicima franjevačkog samostana Hrvatske Kostajnice. Ali svijetlo jutarnje, što je ulazilo kroz starinske prozore hodnika, zaodjelo je u svečani blagdan tu samoću. Vječna nedjelja u svojim prošlim jutarnjim molitvama sjajila se pustim hodnicima samostana. Starinski prozor, nekoć građen za obranu, što gleda na Unu i kostajnički stari grad, blistao se od jutarnjih zraka sunca u svom religioznom pacifizmu, kao budno oko hrvatskog Zapada nad hrvatskim orijentom, koji se pripitomljuje i vraća duhu svojih praotaca, onom, dok je još kršćanstvo njime vladalo — prije bogumila.

Prisustvovah jednoj svečanoj, jutarnjoj službi iza rešetaka kora, kroz koja su negda generacije franjevaca šaptale molitve vječnosti. Dolje, pod crkvenim lusterom došle su neke lokalne eminencije, popunile klupe. Naroda nije bilo. Taj zemaljski prizor gledan s te visine serafinske smirenosti, koja je podržavala duhovnu vezu s hrvat-

skom prošlošću — bio je nešto neobično. U što ti ljudi vjeruju i kakav ideal ih je sakupio pod ove svodove? Kod oltara služio je misu drugi i posljednji član kostajničkog samostana. Na velikom i praznom koru na povišenom podiju sjedio je gvardijan uz harmonij. I ta dva franjevca ispunila su taj veliki prostor osamljene crkve svojom svečanom pjevanom misom. Zabrujale su orgulje svečano i osamljeno, uz snažni glas gvardijana, ali jeka, koja nam otkriva daleke prostore i nedokučive tišine, vratila se u korotnoj tišini iz tih prostora ostavljenih i zaboravljenih naših davnih svetkovina. Ono, što negda čitah na kamenu starih hrvatskih zadužbina, ono sam u takvim duhovnim prostorima osjetio, kao trag života, koji se ni u kakovoj knjizi ne može dokučiti, a koji lebdi pred našim očima i zove nas glasom svojih vjekovnih rogova, što su davno umukli u stravičnim borbama po šumama i gorama hrvatskog Pounja.

Sa brda Djed ta impresija s vidicima na dolinu Une dobiva svoju epsku širinu, i taj glas naših vjekovnih rogova snažnije odjekuje našim srcima, jer do nas ne dopiru ti neskladni glasovi rastrganog i bolnog života našeg stoljeća, kojega asketizam osjetih među zidovima samostanskog grada. O. gvardijan Feliks Krečl, koji je već tako dugo u tom kraju, da je počeo sakupljati uspomene davnih vremena, nije žalio truda, da me odvede na to staro brdo, koje se poslije svoje burne prošlosti pretvara u gaj mirisnih borova. Više nego obična usluga putniku, ljubav prema tim vidicima naše prošlosti vodi ga zanosom mladih dana strmim stazama brda Djed (gdje su g. 1596. čete Sig. Her-

bersteina i bana Ivana Draškovića otjerale Turke, a g. 1624. ih opet porazio Juraj Zrinjski, ne mogavši ipak osvojiti grad s onu stranu Une). Došavši na vrh brda, otkud se pružaju prekrasni vidici naših historijskih putova, razumio sam tu ljubav o. gvardijana, koja ga je privezala uz puste ćelije staroga gotovo napuštenog samostana. Takova samoća uz takve vidike jača dušu.

Pred mojim očima sunce davnine obasjalo je doline i brežuljke živopisnih obala Une. Iznad tih svakidašnjih putova, koji nas vode bez cilja u besmislene brige i nevolje, pojavile se staze slobode, koje su nekoć prije tisuću godina vezale poput tropleternih ukrasa sa starih oltara u divnom skladu mala sela hrvatske države. Pod tim davnim svijetlom sve dobiva svoj viši i dublji smisao. Današnji život kao da se povukao u pozadinu, u sjenu krvave magle, kojom Una u jutarnjem snu zavija nebo svoje prošlosti, a iznad koje sunce s istočne strane šalje svoje zlatne zrake života ruševnim zidovima starih izumrlih hrvatskih gradova; u njima se ovdje ondje tek zabijeli dvorac doseljenika ili džamija s vitkim minaretom nad davnim grobljem posljednjih hrvatskih vitezova, bezimenih i zaboravljenih u tragičnom snu nedokučive slobode.

NA UTOKU SANE I UNE

Trideset godišnjici misionarskog rada Gerarda Purka

U samostanu franjevaca Hrv. Kostajnice nađoh tu vezu za minule vjekove. Put, kojim ostavljam stare kule i tihe kordunaške krovove i okna Hrvatske Kostajnice, tih je i samotan, i nipošto ne smeta skladu asketskih misli, što me zaokupiše u kostajničkom samostanu, iako toplo jutarnje sunce i bujna priroda hoće da nam dočara ljepotu našeg stoljeća. Daleko blude misli svih tih generacija došljaka, što su u historijskim nevoljama zalutali tragom rijeke Une, rijeke, koju je mletački poslanik u tadašnjoj hrvatskoj prijestolnici Bihaću nazvao »Una — principalissimo fiume di Croatia«. O, taj široki put, na kojem su nekad tako ponosno jezdili hrvatski vitezovi, taj put, okićen zelenilom, što nas vodi uz dostojanstven tok rijeke Une pod ruševne stare gradove, izgleda, kao da očaran sniva iza one historijske povorke starohrvatskih vitezova... Njime kao da prolazi život u šutnji kao kraj groblja. I pjesma je na njemu umukla, samo kao da se čuje, kako vjekovi tiho prolaze pod sjajnom modrinom neba prošlosti, što ga tiha Una odrazuje... Tu živi narod, izmiješan

pod različitim prorocima, u koje katkada posve i ne vjeruje, jer ga nevolja drugačije poučava, pa i sam fatalizam, ta divna nauka Istoka, kojom se toliki begovi i paše obogatiše, postala je po njihovoj propasti tek iluzija sirotinje. Tako se eto desilo, da je sveta Kata, zaštitnica staroga hrvatskog sela Divuše, postala zaštitnicom muslimana i pravoslavnih, koji obogatiše tu malu župu na Uni svojim prirodnim darovima, ispunjujući svoje zavjete s hodočašćem u selo Divušu sv. Kati.

Divuša! Staro, prastaro, pogansko mjesto zanosi, podiže našu dušu i baca je u krilo kršćanstva. Sjećam ga se: bijelo pitomo seoce na Uni, s bijelim crkvenim tornjem u nekom proljetnom zelenilu, koje je prekrivalo njegove nevolje i tuge. Daleko od asketizma i fatalizma, to se selo ranom zorom budi iz svog sna. Ne prolaze njime sjene u tihom šapatu, čuje se, eno preko Une pjesma seoskih mladića: »Ustaj bane, Hrvatska te zove...« i čini se kao da se to okuplja banova vojska u praskozorje, da osvaja stare, izgubljene gradove. Nije ni čudo, da u Divušu hodočaste i iz daleke župe Šurkovac — što se još u doba Turaka skrivala u šumama Prijedora kod Starog Majdana, gdje su donesene i spasene u bijegu pred Turcima stare relikvije, crkvene knjige, pisane bosančicom iz stare hrvatske župe Vodićevo (spomen o njoj već u XIII. stoljeću). Ipak muževi iz Divuše nisu dolazili neko vrijeme na službu Božju zbog župnika, koji se ogriješio o njihove ideale.

Divušom u svom proljetnom zelenilu u jeseni sjalo je to sunce prošlosti, i dugo sam pratio te njegove obrise nad Unom, gdje stari gradovi spa-

vaju snom prikovanih divova, znajući, da me čeka opet vjekovna šutnja njihova, koju treba da oživim zanosnim duhom, što sam ga tako željno poput fate morgane promatrao na toj maloj oazi Divuši. Ostavljam Divušu s pogledom na nju, idući uz Unu, kojoj su vode ubrzale obraslim obalama, da dođu opet pod stari grad u svoje davne dubine, da uspore svoj tok, i nečujno opet odu ubrzanim tempom put srebrnih, ali katkad i mutnih voda melankolične Save. Na vidiku sam Bosanskom Novom, onom, u koji me uputi gvardijan kostajničkog samostana, da potražim u njemu bosanskog misionara Gerarda Purka. S takovom preporukom lik je Bosanskog Novog posve drugi, od onoga, što ga vidjeh desetak godina prije u nekom bučnom vašarskom životu, gdje još ne naslućivah u njemu vezu i blizinu Šubićeva grada Zrinja, iz kojega, kao u davna vremena, dolaze na svojim kolima seljaci, da na mlinovima Une melju svoja žita i prodaju plodove svoje zemlje. Bilo je već prošlo podne, kad prođoh drvenim mostom preko Sane, u kojoj se od prošlog sjaja knezova blagajskih ogledavaju valjda još samo posljednje podrtine njihova grada Blagaja; ali od toga cijelog, nekoć velikoga, subotnjeg pazara u Bos. Novom, ostadoše u dvorištu mlina kraj obale dvoja seljačka kola; od tih jedna za Zrinj. Život u Bos. Novom kao da se vratio davnoj onoj sjeti, što ju Sana nosi u zelenim svojim vodama sa obala stare hrvatske župe sanske. Ostati u Novom ili poći na seljačkim kolima u Zrinj, neodlučan stajao sam nad tim smirenim vodama Sane. Ostavih, još uvijek neodlučan, gazdu iz Šubićeva grada, da potražim

župni dvor i crkvu bosanskog misionara. Primijetih crkvu, pravu misionarsku crkvu, neuglednu, s tornjićem, koji se jedva isticaše između drugih kuća. Pred njom mali milenijski spomenik, spomenik na »reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae«. A sam župnik negdje na kraju mjesta, u staroj begovskoj propaloj kući. Stara begovska kuća imala bi biti usred neke bašće, ali uboga udovica okružila se dračom i korovom, jedinim cvijećem svoga fatalnog udesa. Stojim i javljam se ispod malenih prozorčića te begovske kuće, sazidane kao u madame Butterfly na sevdahu i od karata, ali tvrđava nije od nje jača. S okvira orijentalnog prozora javlja mi se mjesto turbana ili fesića klasični lik u vjekovnoj crnini latinskih svećenika Gerard Purk, hanoverski Nijemac, naturalizirani Hrvat, što čita historiju svoje prostrane župe na licu mjesta zatvorenih očiju, kao svakodnevnu molitvu iz svojeg brevijara. Onaj isti, kojega mi je s toliko zanosa opisao i preporučio za moj put u prošlost gvardijan kostajničkog samostana. Uspinjem se orijentalnim stubama, koje se nečujno njišu pod mojim stopama, kao da me neke čarobne ruke podižu u čardak »ni na nebu ni na zemlji«, i ušavši u njegove prozračne zidove, iznenadi me divna harmonija orijentalnog i zapadnjačkog života, što ga je neka brižna ruka uspjela stvoriti u tom domu. Orijentalni sagovi, slike svetaca, ranjeno srce s kaležom, simbol svete Euharistije, renesansni divan, orijentalni dušeci i sve ostalo doima se pod tim niskim drvenim svodovima prijatno i domaće. No vrijeme odmiče... Rastvorimo karte, da oživimo ta zamrla mjesta, da

u pepelu davnih ognjišta otkrijemo iskru, žar prošlosti, da ogrijemo naša srca riječima i pogledima s onu stranu duhovnog našeg života, gdje je nestao jauk posljednjih naših boraca iza krvave magle, što ju Una skriva. Gdje smo zapravo? S kojeg mjesta promatramo tu našu tragediju? Nemajući drugog krova, pođosmo pod krov propale begovske kuće da raspravljamo o tim pitanjima. Na međi smo dviju velikih biskupija, kninske i zagrebačke, što ih je dijelila nekoć Una. Na teritoriju današnje župe, u promjeru od skoro 70 km, veličine talijanskih biskupija, gdje je nekoć postojalo deset župa i još više crkava, vrši Gerard Purk svoju duhovnu službu, vječno na putu iz mjesta u mjesto, iz Novog u Krupu, pa dalje, obilazeći svoje vjernike, kao rasijano stado, što se od davnih nevolja spasilo i stisnulo u zaboravljena mjesta svoje otadžbine. Tužna i bolna služba za onog, koji zna svu veličinu i prošlost naroda, koji je tu živio i ostavio tek puste obrise temelja svojih crkava i nekoliko bilježaka »Notitia« svojih crkvenih pokrajina u vatikanskom arhivu pod imenom »Proviciale Vetus« (1188.). Od franjevačkog samostana u današnjem Ivanjskom (Monasterium de Otoka u starim listinama) vidi se još na otvorenom polju na lijevoj obali Une hrpa kamenja, što ostade iza prebiranja i iskopavanja okolišnih seljaka došljaka, koji su razvukli na sve strane relikvije hrvatskog kraljevstva, gradeći njime svoje kukavne domove. Malkočbeg, čije je ime zapisano u krvavim analima starih hrvatskih gradova Pounja, krvavo je završio historiju franjevačkog samostana sv. Antuna u Ivanjskom, koju je okru-

nila mučenička smrt sedmorice fratara. Moguće je taj bijes Malkočbega protiv fratara Monasteriuma de Otoka imao tajanstvenu vezu sa sedam grobnica knezova Babonića, što ih je franjevačka crkva s viteškim simbolima na nadgrobnim pločama krila među svojim molitvama i brigama za vječnost i za spas hrvatskog naroda. I zaista među ruševinama franjevačke crkve nađoše se sedam grobnica s isto toliko ploča, od kojih je posljednja bila još neisklesana, priređena za posljednjeg Babonića; taj je našao bezimen grob u bezimenoj zemlji, ne mogavši više da u danima opće narodne nevolje prokrči sebi zemaljski put do oskvrnjenih grobova svojih praotaca. Na toj praznoj ploči, koja je nestala kao i sve druge (osim jedne), zapisan je nevidljivim slovima tragični udes hrvatskog plemena Babonića. Knezovi Babonići bijahu zaštitnici franjevačkog samostana u Ivanjskom. Za uzvrat vršili su oni duhovnu brigu nad grobovima Babonića, da ih predadu potomstvu. No Malkočbeg je toj sredovječnoj brizi učinio kraj. Ostatak franjevaca »Monasteriuma de Otoka« ode g. 1575. u cetinski samostan.

Obilazeći tako Gerard Purk svoje rijetke vjernike zalutao je i na prag kuće nekog seljaka. Pred njim je stajala ploča, koju je seljak onako u dokolici, da od nje učini stube, htio prepoloviti. Posao je uz primitivna sredstva sporo napredovao, pa je ploča bila tek načeta. No bosanski misionar došao je na vrijeme, da spasi tu nadgrobnu ploču sa grbom knezova blagajskih — Babonića, i okrunjenim lavom, s kopljem iznad viteške kacige, dok se ispod tih simbola čitao u gotskim pismeni-

ma ovaj natpis: »Sub lapidae ista in fossa latent comitis Gregorii de Blagaia ossa ille obiit anno domini« (1521.?); te davne riječi nad praznim razorenim grobovima, nad kojima je nestala duhovna zemaljska briga, zvone kao melanholični kucaji na vratima hrvatske vječnosti. Zvone kao davna umuknula zvona, susret s njima u tom kraju, gdje su se ognjem i mačem brisale uspomene hrvatske davnine, ispunjava nas radošću, kao da smo se oteli na čas tom vremenu zaboravi. — To nije sve — rekao je svečano bosanski misionar — pokazat ću vam još nešto... Iz kuta begovske sobe, obložene ćilimima, izvadio je crni križarski mač. Primih ga u ruku. Činilo mi se, da sam bliži stvarnosti jedne prošlosti. U muzeju ta bi stvar bila nezapažena. Ovdje je ona još u duhovnoj vezi... Nije daleko Una, gdje je izvađen, zarasao u sadri taj križarski mač, a bosanski misionar čuva ga kao relikviju, pričajući učeno i uvjerljivo o križarskoj vojni za Andrije II. (1215.—1216.), kad su Hrvati pod vodstvom Babonića išli u Svetu Zemlju. Taj nas mač vodi i dalje mislima tragom hrvatskih križara preko Bihaća, gdje bi tragičnom rukom davnine odbačen isto takav mač kao svjedočanstvo o putu križara kroz »regnum Croatiae«. Na spomen toga tegobnog križarskog puta sagradiše Babonići u staroj hrvatskoj župi Vodićevo zadužbinu crkvu sv. Križa, kojoj je danas tek ostao trag u imenu nove podignute crkve sv. Križa u Dobrlinu, jer je Hrvati nakon osamstotina godina ne zaboraviše. Nemajući zemaljskog blaga svoje male biskupije, da mi pokaže, Gerard Purk vraća se u duhovno bogatstvo svoje župe, evocirajući stare crkve i sa-

mostane, kojih više nema, ali koji svi postoje u duhovnoj njegovoj brizi. Priča mi o franjevačkom samostanu, o orasima, što su izrasli u Ivanjskom, gdje su u zemlji nestali obrisi crkve, o dolini Japre sa Opidi Japra i ostacima crkve, o Kamengradu sa samostanom, pa o Jezerskom s benediktinskom crkvom svetog Kuzme i Damjana, gdje je narod išao na zbor, o plemenu Menića, koje je prešlo u jedan dan na Islam, a žene mu ne pokrivaju lica, o sijenu Jezerskog, gdje se narod s ponosom spominje, da su ga dolazili izdaleka jesti banovi konji: o starim rudnicima Gvozdansko, Majdan, nekoć talionicama Zrinjskih s crkvom sv. Barbare, utočišta rudara i t. d. Siđoh opet stubama na krilima begovskih sevdaha s bosanskim misionarom, da nađem nekoliko vidika starih mlinova na Uni, i da na posljednjim obrisima zidova starog grada, u kojem se posjela skladna džamija, sagradim kule starom gradu.

Idući serpentinama brda, što ga hoće da pretvore u gaj, nisam pomišljao, da me jedan te isti duh vodi tim stazama, gdje se šetaoci pod dojmom te neprotumačive osamljenosti predaju tišini i melankoliji. Tek došavši na njegov vrhunac spoznah, da sam ušao u ono kraljevstvo, koje vije na Bribiru, na Ostrovici, na kninskoj tvrđavi, na Klisu i dalje nevidljive zastave svoje burne prošlosti. Tamo na zapadu pokazuje mi bosanski misionar — grad Zrinj, daleko od sunčanog obzorja Šubićeva Bribira, pod korotnim velom, što ga u daljini završava Zagrebačka gora s Medvedgradom, gdje se čini, kao da sunce nikada ne će rastjerati te kobne magle bana Ivana Karlovića. Čekamo zrake sunca,

koje putuje dolinama i bregovima, kad će zasjati bijela kula Šubića grad Zrinj na toj crnini. Prolaze sunčane zrake dolinama i planinama, i kad dođoše na brdo Zrinja, zasja bijela kula kao zvijezda usred bijela dana... Vidjeh sa Bribira i Ostrovice to sunčano obzorje stare Hrvatske, gdje su uspomene na hrvatske kraljeve još tako žive, gdje se budi želja sa tih vidika za starom slavom, i razumjeh brigu kralja Ljudevita, što je iz Dalmacije i Bosne selio hrvatske velikaše Šubiće, Kurjakoviće, Hrvatiniće i druge, iz tog sunčanog obzorja davne hrvatske loze u krajeve s melankoličnim šumama, maglama, gdje se krv vodni drugom lozom i gdje vjekovna snaga starih hrvatskih vitezova prelazi u tankoćutnost i sentimentalnost, stvarajući od junaka poput Frankopana i Zrinjskog pjesnike i lakovjernike. Iz Ostrovice, što ju sazidaše vjekovi na kamenim stijenama, seli kralj Ljudevit te naše hrvatske orlove uz prethodna vijećanja s kraljicom Jelisavom, svojom majkom, s vojvodom Stjepanom svojim bratom i sa sinovcem mu Jurjem — u grad Zrinj, gdje je u bogatstvu ogromnih posjeda provodio svoje velikaške dane Lovro Tot, župan vašvarske i šopronjske županije. Lovro Tot dobi za uzvrat gradove na sjever Rahoczu s Bakvom, Ilačom i Viljevom, predavši grad Zrinj, tu tragičnu baštinu, koja nije nikoga usrećila, ostrovačkom knezu Šubiću. Šubići dadoše novi život tom kraju, koji je pod Lovrom Totom prošao gotovo nezapažen u uspomenama Hrvatske. I u danima najveće narodne nevolje ime Zrinjskih i Šubića spominjalo se kroz sve stare gradove, kojima je tekla naša krv za krst časni. Grad Pedalj bijaše

kovnica novca Zrinjskih, a Gvozdansko središte rudarstva, ostavivši sigetsku uspomenu o svojoj posljednjoj obrani. U 16. stoljeću nemirne su sjajile signalne baklje i krijesovi na visokoj kuli sa grada Zrinja i Bosanske Dubice, kojih su svijetla vezala stari Novi, Pedalj, Gvozdansko, Bužim, Cazin, Ostrožac do Bihaća, gdje su se posade, prepuštene dobrom i zlom udesu, sakupljale, da priteknu u pomoć kojem ugroženom gradu. Gvozdansko, koji su više vlasti već g. 1563. htjele porušiti, palo je u turske ruke 1578., što je valjda i ljetopisac Valvazor na čast Kranjske zapisao, da su svi branioci toga grada izginuli što od rana, a što od gladi. Dalje u dubini prostranih dolina susreću se Sana i Una, što zaobilazi taj ugasli svetionik hrvatskog kraljevstva poput Bribira, i pogled s tih visina odnosi moje misli put kamenih klisura Svačićeva grada Knina, ispod kojih u dubokoj dolini vjerna rijeka prošlosti, opjevana Krka, čuva tragični spomen obala, kojima prolazi. Ista boja, isti usporen tok ispod starih gradova, u kojima sve miruje, tek katkad samo crna krila zatrepere, kao zalutali vjesnici davnih naših kobnih udesa...

Ta vjekovna šutnja Sane i Une, što se tiho sastaju u veličanstvenim dolinama Bosanskog Novog osjeća se ovdje jače, jer ih ne bude zvona prošlosti. U tim dolinama, što ih ispunjaju vitki minareti, na granici dviju hrvatskih oblasti, Sanske župe i Pounja, na međi nekoć dviju biskupija zagrebačke i kninske, na toj krvavoj raskrsnici, gdje je Hrvatska bila razapeta između nauke proroka Muhameda i barbarskog kršćanstva vlaških uskoka vojničke Krajine, u tim pitomim i veličan-

stvenim dolinama, dostojnim lurdskih zvona, stoji bijedna mala crkvica, kojoj toranj ne nadvisuje krov begovske kuće, sa zvoncem što katkad zajeca bolno i plačno.

... No bosanski misionar kao da i ne misli na svoju malu crkvu, jer njezino siromaštvo nije htio da mi pokaže, i čita s tih dalekih vidika ponosnu prošlost svoje župe. Dolje pred nama plodna ravnica s onu strane Une, gdje je grof Drašković protjerao Turke, koji su išli robiti u okolici Zrinja. Tu nam slavu pjeva izgubljena pjesma Novljančica — u spomenu Rittera-Vitezovića.

Od starog Novog nije gotovo ništa ostalo, tek negdje tamo na rubu izviruje kamenje posljednjeg zida, u veličini nekog ovećeg ozidanog groba. Taj grad je zaista sravnjen sa zemljom, ali što zato, kad nam se s njegovih vidika otkriva stari grad Zrinj, nad kojim bdije znanstvena briga prof. Szabo-a i gdje su Braća hrvatskog Zmaja savila svoje gnijezdo, čuvajući kao na Ozlju »reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae«.

Silazim s toga starog grada, koga više nema, s vidicima, koji nam otkrivaju sa svojim dolinama, tihim zelenim vodama, i bregovima onu nerazdjeljivu vječnu kartu staroga hrvatskog kraljevstva. Vitezovi tih visina sišli su u nepoznate nam doline, ostavivši u vječnom mraku te gradove novim stoljećima, tragičnu baštinu onima, koji će tražiti s njihovih vidika poglede u divnu, božansku i nedostiživu zemlju naših ideala. Zaustavismo se nad izvorom vode, kao nad nekim božanstvom poganskih Hrvata. Nailazeći na takovu mjestu na izvor

žive vode, koji se kroz stoljeća trudi da dade život ovim visinama, kao zaostala samotna duša nad dragim spomenima, nailazeći na taj trag vječnosti u prolaznim svojim putovima, čovjek i nehotice pruži svoju ruku, da se napije te bistre vode, gdje su hrvatski vitezovi i oni, što nošahu u rukama buzdovan i mač, i oni bijedni kmetovi, što su vršili sizifov posao, gradeći grad, utaživali svoju tešku žeđ u borbi za slobodu, i ispirali svoje kobne rane za krst časni. O, kraj toliko mjesta prolazimo slijepi za davne stope naših praotaca i gluhi za one nečujne glase, što nas dozivlju, kao glas naše savjesti. Mač sa Une, grobna ploča knezova Blagajskih, ostaci neke stare crkve, sve je to za današnju znanost glas vapijućeg u pustinji, jer prelazi preko tih relikvija, strpavši ih u ropotarnicu prošlosti, u podrum kakova muzeja, da tamo dočeka bolje dane... i stenje pod dvostrukom težinom svog udesa, mučeći se kao sapeti div, koji hoće da progovori glasom prošlosti... Poslije takovih misli ulazim s bosanskim misionarom u Novi, kao stranac, nakon što sam na tim visinama doživio davnu radost Bribira i Kninske tvrđave. Una, Sana, doline i planine ostale su vjerne davnini svojoj, tek kuće, ti novi krovovi htjeli bi da žive nekim novim životom. Ali noć, ta svemoćna noć, sa dahom Sane i Une uvlači se pod te krovove, gasi njihova varava svijetla, dok na nebu pobjedonosno sjaju zvijezde hrvatske vječnosti. No kao na smirenje iza svih borba hrvatska duša vlada nad davnim, prošlim nevoljama, jer je postojanija i smirenija od svih tih grozničavih tlapnja prošlosti i sadašnjice.

Noć u begovskoj kući, kojoj se jedno krilo pretvorilo u župnički stan. Mrak je, no pred mojim je očima jedno ranjeno srce, s kojeg se u kalež cijedi rumena krv. Ta je slika bila pred mojim očima u toj istoj sobi, kad sam bilježio historijske uspomene župe Gerarda Purka. Sada je ona u sumraku, no neka sjajna duhovna svijetlost, sjajnija od zvijezde nad tamno modrim nebom Une, širi se tihim odajama izumrle begovske kuće, jer nad tim božanskim srcem lebdi naša misao, kao nad starim hrvatskim oltarima, klesanim za spas duše hrvatskog kneza i njegova naroda, a iz grudiju otimlje nam se uzdah te božanske samoće, uzdah sa kninskog grada, što su ga naši slavni orlovi prenesli s pustih svojih gnijezda do Gričkih gorica, da ga pod usnulim lavom na Jurjevskom groblju zahvati umorna duša Gustava Matoša: i dok je srca bit će i Kroacije!

NA VJEKOVNOM BOJIŠTU ISTOKA I ZAPADA. STAROHRVATSKIM PUTOVIMA OD BOSANSKOGA NOVOGA DO OTOKE I BUŽIMGRADA.

Crnina obzorja prema Zagrebačkoj gori, na kojem se bijelio grad Zrinj, što ga vidjeh sa staroga nestalog grada Novog na visokom brdu — duhovni je i nezaboravni dojam tog dijela hrvatskog Pounja, gdje su nekoć graničile dvije stare hrvatske biskupije, kninska i zagrebačka. Ne vidjeh grad osvijetljen tragičnijim svijetlom, nego što je to bio Zrinj, obasjan suncem na zalasku, dok se iza grada sa sjeverne strane uzdizala crnina prvih sumraka, koju su tmasti oblaci u skladnom sumračju sa zagrebačkom gorom nečujno približavali svijetlom obzorju sanske župe. Pod okriljem sumraka, kad smo sišli s tih vidika, ove se pojave više nisu mogle primijetiti na nebu varoši Novog, gdje se na zvijezdanoj modrini ocrtavale vitke i bijele silhuete minareta... Na nebu zvijezde, kojima te vitke sjene minareta davaju mistiku dalekog orijenta, a ispod njih tihi šum Une i Sane s mlinovima na vodi, bez glasa večernjih zvona, kao da je to neki drugi svijet, do kojega ne dopire ono tragično historijsko svijetlo, kojim su u plamenu i krvi sjajili na obzorju zapada stari hrvatski gradovi.

Noć sam proveo u propaloj begovskoj kući, u čestitom domu bosanskog misionara Gerarda Purka, a u jutro me probudiše zvonkim kucajima pod starim krovom svojim velikim kapljama kiše, koja je došla s onih sjevernih strana, da me potsjeti još jednom na one daljine grada Zrinja... U zoru ugledah kroz prozor svježu modrinu neba kroz bijele magle, što se odvajaju od Une i Sane, kao iza nekog teškog, tragičnog sna... U zoru ostavljam prag čestitog misionarskog doma, staru begovsku kuću, gdje je među korovom i dračom tu i tamo po koji čedni sirotinjski cvjetić zadržavao na svojim laticama noćnu rosu poput udovičkih suza. Za mnom se zaklopiše ruševna vratašca te bašte, a na put me otprate znanstvene preporuke bosanskog misionara i riječi, nad kojima zadrhtaše ta ruševna vratašca poput zaboravljene uspomene: Sjetite se bosanskog misionara!

Vozeći se prema Otoci tražio sam na obali Une posljednje tragove putova i staza k franjevačkom samostanu, gdje su nekoć bile grobnice knezova Blagajskih. Monasterium de Otoka (Insula), što ga već g. 1264. spominje sanski župan Mihajlo u svojoj darovnici, u kojoj daje Kralje samostanu Topuskom, nestao je na tim procvjetalim, bujnim obalama Une, zajedno s grobovima knezova Blagajskih. U sjeni oraha, što ih zasadiše dokoni čobani, razbacane grude kamena nijemo šute o svemu, što je prošlo. Ta je šutnja veća i tragičnija od one, što je susrećemo na pustim hrvatskim zadužbinama, gdje su vješti hrvatski majstori u tropleternim ukrasima bilježili na kamenima, što bijahu u doticaju s molitvom jednog naroda, kao

divni sklad sredovječnoga hrvatskog kraljevstva. Ulazim preko mosta u mjesto Otoku. Džamija se bijeli u sjeni stabalja, a sivi, pocrnjeli zidovi staroga grada izviruju na rubovima oko te džamije kao tragična ograda vjekova i spuštaju se s jedne strane u smirenju zelenih voda. To su ostaci toga viteškog grada Otoka, kojemu prihod nije dostajao, da se u njemu u kobnim danima uzdržavaju gradske straže. Sa zidova tog grada, okruženog smirenim vodama, prepuštenog svojoj neviteškoj sudbini, vidio je otočki knez Ferenac Vrsin, »vikovični gospodar od Blagaja« Husein-bega Malkočevića, sa njegovih 300 konjanika, kad je tuda prolazio put Kladuše, Bojne, Perne i Lišnice, i obavijestio o svojim zlim slutnjama 28. srpnja 1558. bana Petra Erdedija. Ne vjerujući u banovu pomoć, on samo konstatira tu historijsku činjenicu: »neka zna vaša milost...«, što će se dogoditi s tim bijednim hrvatskim narodom i njegovim crkvama... Iste jeseni na Miholje vratio se Malkoč-beg, da ispuni neminovno zle slutnje otočkog kneza, popalivši Otoku, zajedno sa franjevačkim samostanom, dok su mu preostala braća bila prepuštena sudbini prvih kršćana, iako su kršćanski poglavari bili o svemu pravovremeno obaviješteni.

U Otoci o toj tužnoj prošlosti vlada savršena šutnja. Tek mi čestita muslimanska ruka pokazuje prema brdu Mračaju, što leži na visinama Bribira, sa tragovima staroga hrvatskog grada. Nedaleko od njega nalazi se »crkvina«, kojoj nam temelji otkrivaju u tom napuštenom obzorju, gdje se po šumama raspoznaju tragovi davnih brazda, njiva i kuća, gdje je nekoć pitoma loza davnine uzve-

rala divlje mladice — one duhovne prostore prvih hrvatskih molitava, što se sjećaju imena hrvatskih knezova, i nadasve ono dragocjeno hrvatskog naroda. Jedan cijeli dio Otoke nosi to slavno ime »Crkvine«, ime, u kojem se kriju stare hrvatske zadužbine dalmatinske Zagore. Kao i u dalmatinskog Zagori, tako i ovdje »crkvinu« naseliše pravoslavni, dok muslimani ovjekovječiše svoje pobjede, gradeći džamije u osvojenim starim gradovima.

Otoka je živo mjesto, malo prirodno središte, s pitomim horizontima svojih brda, što nose stara hrvatska imena kao Plavno (307 m), Vučkovac (394 m), pa Mračaj, s tragovima, što u svom imenu potsjećaju na hram poganskih Hrvata bogu mraka, a kroz njegove prodoline hrle mali gorski potoci kao Voloder, Nimac, pa Vodomut, koji se slijeva u riječicu Baštru, gdje naselja nose stara hrvatska imena: Brod, Bukovska, Vučkovac, Medvedovac, Lončarevac, Ljusina, Orašlje, Smrdan i konačno Crkvina oko Mračaja. Sva ta živa vrela oživljavaju sjetnim svojim zelenilom samotne putove tih dolina, u čemu ima mnogo sjećanja na hrvatsko Zagorje; prema Uni hrle potoci, poput seljačkog naroda, koji dolazi iz Bužima, Jezerskog, Buševića i dr. sa svojim konjićima, da trguje, da se pogađa, i raspravlja, tražeći u narodnom skladu davnu onu vezu, koja ga vodi historijskim ovim putovima s čežnjom za jednim višim i boljim životom... Zaista neobično je vidjeti ta pitoma lica i blage poglede hrvatskog seljaka, što dolazi iz okolišnih sela na velike muslimanske blagdane, ili petkom, da napuni džamiju i da tamo u tihom klanjanju i

šutnji, postoji pred čudnovatim znakovima arapskih imena Alaha i Muhameda, gdje se sa svake strane niše, u kojoj se Bogu moli hodža, nalaze često dvije obične petrolejske kućne svjetiljke. Pa ako je ta nauka fatalizma gotovo i strana tim »poturčenim« starosjediocima, oni ipak tako sakupljeni osjećaju pod svodom džamije, nad kojim manjkaju zvijezde zagorskih kapelica, da ih veže jedna te ista misao, da su jedna duša, koja sluša jedan te isti glas, glas svoje tragične prošlosti...

O, koliko se sjete krije u sjeni bijele džamije, kojoj crni zidovi staroga grada čine žalobni pojas! U obične dane, kad nema naroda, u njoj nema ništa, što bi potsjećalo na prisutnost božanskog bića. Pogled u nju, kroz obične, staklene prozore ne otkriva nikakav kutić, gdje bi u harmoniji svijetla i tame srce osjetilo šapat tišine davnih molitava.

U Otoci je međutim živo. I oni, koji ništa ne rade, puni su živih kretnja, razgovora, vrzu se amo tamo, uživajući katkad u dokolici svog života. Tražim među tima dokonim ljudima vezu s Bužimom, i nađoh je prije, nego kad na kakovoj srednjoevropskoj stanici tražimo vezu s kakovim omiljelim mjestom za samovanje. Nađoh čestitog muslimana s vatrenim konjičkom, kome je uz grivu objesio crvene repove, kao simbol njegove brzine, a preci mu se već proslaviše u narodnoj pjesmi. I uz zvuk praporaca krenusmo uz obale Une i Baštre put Bužim-grada. Stari mlinovi na Uni, pa rječica Baštra — sve to odmiče u zanosnom letu rumenih repova na grivi uzdignute konjske glave, koja kao da njuši sijeno iz Jezerskog.

Preda mnom je nepoznata slika Bužim-grada, u krvavoj magli, što ju Una širi svojim obalama, a historijski put udaljuje se od svega, što bi me moglo potsjetiti na današnji vijek. I tako u letu kroz taj bužimski kraj čovjek se prepušta tihom milovanju vjetrića s bužimskih strana, pasući oči po tome divnom perivoju nekih »vikovičnih gospodara«, zaboravivši skoro, da to nije perivoj, nego na pô napuštena domovina naroda, koji pošao u »zbjeg«, i za kojega doseljenici govore, da ne znadu, da li se itko od toga naroda opet povratio... Katkad nas vidik kakva gorskog mlina, što lovi kotačićem, horizontalno položenim, mali slap gorske brzice, zabavi u toj historijskoj tuzi, dok nas konačno ne zaustave drumske kućice rasijanog sela Baštre, da na gornjoj kosi, gdje se u Baštru slijeva Karanov potok, naiđemo na posljednje obrise stare crkve usred groblja. Taj davni hram, što su ga djedovi bjegunaca za Laudona još obnovili, spada k tim historijskim putovima, koji vode do njega kroz te male usnule doline i šume, pripadajući tome gospodaru hrvatske davnine, za kojega su se one tako osamile i okitile zelenilom i potočnim cvijećem.

U tome osamljenom kraju uz rječicu Baštru uzdižu se na zapadnoj strani Babino brdo i Orlovača, a na njihovoj se visoravni skloniše rasijane seljačke kolibe u grupama poput uplašenih ovaca, sa crkvinom, na kojoj se jedva još ocrtavaju posljednji obrisi male crkvice davnoga hrvatskog plemena Menića. To je pleme u jedan dan prešlo na Islam, da sačuva svoj goli ispaćeni život, prepušteno od svojih bužimskih zaštitnika, koji kat-

kad postupahu s njima gore nego Turci. Žene tog plemena ne pokrivaju lica, jer su pod okriljem planina. S obale riječice Baštre odvija se neravan, točkovima seljačkih kola izbrazdan i u zavojima, koji slijede trag odmaklih stoljeća, prastari put, što ide put Jezerskog grada, izbrazdan nekoć kopitima banovih konja; put, po kom se sada muči u svojoj zaboravi seljački narod, imajući pred očima te narodne pričice iz davnine, koje ga s vidika Jezerskog grada prate uspomenom na hrvatske banove i njihove konje.

Temelji nekadašnje hrvatske crkve sv. Kuzme i Damjana u Jezerskom podržavaju danas džamiju. To mjesto, gdje je nekoć narod dolazio na zbor, još ga i danas privlači, imajući u potsvijesti onaj kobni zbor, kad dođoše s njega njihovi pradjedovi na razorene svoje domove. U dubokoj nekoj sjeti pod praznim svodovima džamije nijemo zuri u svoju tragediju, osjećajući se, kao da je predan u ruke neke neminovne sudbine, kojoj on ne može dokučiti konačnoga cilja.

Ljepota toga kraja nosi svoj tragični biljeg. Nedaleko Jezerskog priroda je razotkrila u jednoj špilji svoje majčinsko krilo, da primi narod u bijegu pred nevoljom. Duga je to špilja, gdje se tu i tamo sjaje kristali podzemnih dvorova. I narod je u nju bježao u nevolji, našavši u njoj svoj vlastiti grob. Ostadoše u njoj tek razbacane kosti, sablasna pojava hrvatskih katakomba, kao znamenje naših nevolja.

Na putu u Bužim zaustavismo se pred malim seocem Čavom, koje danas nosi nekadašnje staro

ime čitavoga bužimskog kraja. Čavom nazivaše se župa bužimska iz g. 1334. posvećena sv. Klimentiji. Njezin se trag krije na granici banije i bužimskog kraja na gorskoj kosi nad dolinama voda Stabandže i Crkvine, gdje se pod starim imenom Stabandže sakupiše nova naselja, ili pak na gorskim kosama, otkud se slijevaju potočići Korane, Kladušnice, Une i Bužimske. Tu je razbijeno naselje Dobrog sela, kome je koncem 18. stoljeća za Laudonova rata ostalo samo to utješno ime. Danas silazi na bužimskom putu tek potok Čava i stari historijski put s izvora našega davnog života, koji ne će nikad presahnuti. U crkvinom dijelu Dobrog sela zvanog Zimanja, ostala je tek ruševina stare crkve usred vječnog groblja, na kome se još jedino nastavljaju tradicije smrti, dok su stara naselja u Radoču i crkvina pod Radočom pokrita plaštem napuštenosti, koju ni lopata grobara, ni seljaka, ni arheologa ne uznemiruje u njezinu tragičnom počinku.

No kao da se stare generacije Hrvata nisu mogle rastati s tim gorskim kosama, brdima: imena nestalih obitelji sačuvana su po kakovu preostalom starosjediocu, koji se krio po šumama, u špiljama od narodnih nevolja i živio pustinjačkim životom. Došli su novi ljudi. On izlazi iz svoje špilje pred te ljude, pod okriljem svoje patničke samoće, kao dobri duh tih razorenih ognjišta, imenuje potočiće, brda i doline svojim starim imenima, kao potok Jelovski, Carić potok, Zimanjski potok, pa Despotovu kućerinu, Orlićevu kosu, Kukića brda itd. i stari kraj, i dalje duhovno živi u tim starim imenima...

Riječica Baštra vijugajući dolinama postala je sve manja, dok ne izgubismo njezin trag, koji je nestao u planinama prema Dobrom selu na granici Banije. Konjić je usporio svoj hod. Uspinjasmo se prema gorskoj kosi, k mjestu, gdje se javljaju prvi mrazovi bužimskog kraja, i gdje posljednje procvjetavaju voćke, to je selo Mrazovac, gdje nas Đulića brdo, Đučin brijeg, Šukapin brijeg i Orlića Polučci upoznavaju s imenima, koja poput onih na nadgrobnim spomenicima sjećaju na izumrle obitelji. Bužim-grada nema još na vidiku, ali tamo daleko u zračnim prostorima, dostojanstvenim širokim krilima spušta se prema nepoznatom mi kraju ptica orao, poput simbola s kakvoga plemićkog grba. Poput galeba, što navješćiva more, taj zalutali orao bio nam je ponosni preteča staroga hrvatskog grada Bužima. I najednom na zaokretu otkrije nam se neočekivana slika Bužim-grada, na brdu, visokom 325 m., što je poprječna visina starih hrvatskih gradova poput Šubićeva Bribira — sa skladnim svojim dolinama, planinama, iznad kojih se on uzdiže s kulama, zašavši duboko u nebo, te u samotnom sjaju svog sunca čuva prošlost tome pitomom zelenilu, a tišini dolinâ pruža dostojanstvo svoje hrvatske davnine. Na sredovječnim visinama staroga hrvatskog kraljevstva grad Bužim, kad se do njega dolazi s Otočke strane, otkriva nam s cijelom okolicom neočekivani dojam. Kao svjetionik smirenja iza davnih oluja stoji stari grad, na kojem se davni vjekovi na njegovoj neprikrivenoj ruševnosti mogu osjetiti. Grad se ruši, a ipak pogled sa Mrazovca na nj ostavlja dojam njegova cjelokupnoga sredovječnog lika u svom otporu

protiv zubu vremena. Na muslimanskom groblju na Mrazovcu s vidikom na sam grad podižu se kameni turbani po kojeg dizdara ili bega od Bužim-grada. Na jednom kamenu uklesan je savijen mač, uzdižući se nad te viteške horizonte prema Bužim-gradu. Sa Mrazovca spuštamo se u dolinu, imajući pred sobom stari grad, nad kojim se daleke sjene oblaka poigravaju sa sunčevim zrakama, prikrivajući čas kule staroga grada i brdo svojim mračnim sjenama, čas opet razotkrivajući ga u sunčanom sjaju njegove davnine.

Okolina Bužima ne posjeduje gotovo ništa od tekovina današnjeg vijeka. Kola nam se zaustave pred nekom gospodarskom zgradom, s natpisom nevješte ruke Kafana, gdje se s jedne strane mogu smjestiti konji, a sa druge se čuje zvonka jeka nakovnja potkivača, kao važnog zanata na tom putu po bužimskoj krajini. Ta orijentalna impresija kave u tom kraju, gdje zapravo nema prirodne potrebe za nju, u kraju, gdje je potpuno zanemarena vinova loza, djeluje tragikomično.

Uspinjemo se visinama staroga grada stazom, koju su utrli čobani, a gdje su nekad prolazile čete hrvatskih banova, koji su se ponosili pridjevkom bužimski. Obronci su brda mjestimice zasađeni drvećem, a među njima stabla oraha, kao nad ruševinama manastira u Ivanjskom. Neki seljak vraća se s visine Bužim-grada s toplom janjetinom, koju je tamo negdje ispekao po starom običaju svojih junačkih pređa. Zaobiđosmo stari grad, da dođemo na mali trg, osjenjen drvećem pred stogodišnjom drvenom džamijom, gdje su se neki pobožni i dokoni muslimani, kao zaostale sjene neko-

ga davnog, burnog života nama približavali... Petkom se moglo tu vidjeti nekoć i preko pet stotina konjanika, koji dolažahu na »džumaj«. Sada je preostao tu još hodža, koji nerazdruživo živi uz svoju džamiju, okružen s nekoliko vjernika, koji mu čine dokono društvo u njegovu razgovoru s vječnim istinama proroka fatalizma. U toj zapuštenosti, u sjeni ruševnoga hrvatskog grada osjeća se jače nego igdje ta duhovna snaga Muhamedove nauke. Ta osamljenost iza onoga burnog i krvavog života dala joj je biljeg vječnosti. Pred tim dubokim i pronicavim pogledom hodže s dugom prosjedom crnom bradom, licem anadolskog tipa, čovjeku srce zadrhće, kao pred susretom nekih historijskih strava, koje su katkad znale sledeniti junačku krv naših pradjedova. Što tebe putniče ovamo vodi? Što tražiš na tim putovima, nad kojim bdije jedan Bog, a kome je Muhamed jedini prorok? Da ga ispitujem o starim hrvatskim crkvama u tim krajevima, gdje tako suvereno vlada Koran? — Činilo mi se neprilično. Došavši iz Carigrada, on nema gotovo nikakove veze sa prošlošću ovoga kraja. Njegov se pogled već ranom zorom opaja istočnim suncem prorokova grada Meke. I dok sam bilježio tako neka opažanja, što ih sakupih kao korotno cvijeće na putu — kao tragove stare hrvatske crkve na sedlu »Klisa« i niže nje posljednjih ostataka staroga groblja — uz impresiju »hodže kao u priči iz Tisuće i jedne noći«, dugoljasta glava hodžina zavirila je u moje bilješke, kao da je htjela otkriti moje kaurske grijehe, koji se kose sa zakonom prorokovim... Prikrih rukom, a on se lukavo nasmiješio, kao da zna

sve. »Nebojte se« — rekao je s proročkim osmijehom, — »ne poznajem hrvatsko pismo, čitam tek turski«. »Ali duša ljudi mi je poznata bolje od svakog pisma« — govorio je njegov pogled. Taj tajinstveni osjećaj povećale su još susjedne kućice, obrasle zelenilom, a kroz njihove male prozorčiće nadvile se tu i tamo radoznale glave stanovnika Bužima, pred kojim bi i slavni Tartarin Taraskonac uzdrhtao u svom pustolovnom putovanju. No iza tih orijentalnih dojmova otkrih nadasve dobroćudna lica hrvatskih seljaka. Ne prevarih se. Donesoše mi kruha i luka u tihim svojim papučama, da pojedemo janjetinu iz Bužim-grada. Samo mjesto vina ispod starog Bužima čuh prodiku hodže, koji je proročkim glasom veličao bistre gorske izvore, dajući im prednost pred onom rumenom kapljicom, s kojom se hrvatski velikaši u Bužimgradu opajahu na tim visinama, zaboravljajući katkad na tešku muku hrvatskog seljaka u dolinama. I tako se moradoh podvrći asketizmu bužimskoga kraja, kojega su se naslovom okitili naši Keglevići i Jelačići, ne misleći, da se u tom staroslavnom imenu krije tragični asketizam jednog naroda.

Pošto je odnio pobjedu nad onim zlim vinskim duhom, što ga dovedoh s naših gorica, i uvjerio prisutne o velikom zlu, što se krije u vinu, hodža me odvede u stogodišnju džamiju. Ušao sam u taj tihi prostor, prostrt ćilimovima, tražeći uzalud jedinstven dojam na njezinim drvenim zidovima kojima je kroz daske ulazilo danje svijetlo. — Narodna duša kao da nije u tim prostorima, s drvenim stupovima i gredama našla svoj izraz. Pro-

stori su ostali neizgrađeni, kao oni, u koje se narod sklanja tek privremeno — u slučaju svojih nevolja. Džamija je ipak takova doživjela sto godina, a nauk prorokov u nekom sudbonosnom spokojstvu pada na dušu ispaćenoga hrvatskog naroda. Zapitah hodžu, kojega je sanjivi pogled bio upravljen na istok, na daleki prorokov grad — tko je zapravo narod, koji je gotovo listom prešao na islam u nekim krajevima. Patareni, bogumili — odvrati mi hodža s ponosom anadolca, opsjenut tajanstvom orijenta, kojim on opaja — kao crnom kavom — taj pitomi i krotki narod.

Uspinjemo se put tvrđave, koja već razotkriva tragičnije obrise svojih ruševnih kula. Vidik tih vjekovnih zidova, kojima svake godine oluje i gromovi razaraju njihove ponosne silhuete, čovjeku neprimjetno zadaje bol, kao da je na tom kamenu sačuvano nešto od njegovih uspomena. Stari gradovi, napuštena naša viteška gnijezda, gdje se hrvatsko srce htjelo uzdignuti nad kobnim valovima, što stadoše udarati s Bospora! Tragične i krvave naše visine, gdje su se kovale donkihotske iluzije o junaštvima, poštenju i borbi za krst časni!

Unutrašnjost Bužima već je gotovo opustošena. Okruženi podrtim kulama, zidovi stare crkve, pretvorene u džamiju s nišom, gdje se nekoć klanjao hodža, ostali su pod težinom tih tragičnih zvijezda na kobnom nebu hrvatske prošlosti. Osvojenje staroga grada Turci su htjeli zapečatiti vječnošću, pretvorivši crkvu u gradu u džamiju. Na taj način diplomatskim putem bilo je nemoguće dobiti od Porte stari grad, a s njim i čitavu kra-

jinu, kad su u njemu bili postavljeni temelji korana.

Prolazeći ispod gradskih vrata, gdje je nekoć stajao grb i natpisni kamen, odlomak historije toga grada, kojoj je za okupacije Bosne kapetanska ruka izbrisala uspomenu, odnijevši ju u Beč — sjetih se druge jedne dragocjene ploče u starohrvatskom pismu, što ju je spasio Berto Šulentić iz Bužimgrada. Pisan hrvatskom glagolicom taj natpis, klesan za vladanja kralja Matije Korvina, hoće da narodnim jezikom, glasom prošlih vjekova baci svijetlu uspomenu na lik hrvatskoga kneza Jurja Mikuličića, kojega su ljudi izorali i prisvojili zemlju hrvatskoga plemena Menića, a po tom navalili na njih i pobili petoricu i više ranili. Kao narodni knez, Mikuličić, koji nije mogao da bezobzirno vlada tim krajem, imajući pred očima te nevine žrtve plemena Menića, a ne našavši mira ni u svom viteškom gradu, koji si je sazidao, proda svom šurjaku Ivanu Kegleviću za 5000 forinti golema imanja s Bužim-gradom i još nekima, za svotu, koja mu bijaše potrebna za put i liječenje u Rim. No svojoj sudbini nije mogao zamesti trag, te bude od Hrvata pogubljen, pao je od ruke, koja neminovno stizava svakog, tko padne u nemilost naroda. Čudan je to natpis, koji priča tu tužnu povijest kneza Mikuličića, i da nije pisan narodnim jezikom, ikavštinom, on bi spadao u onu epigrafiju, kojom su često tirani prikrivali svoja zlodjela:

»Ta grad sazidal iz fundamenta izibrani knez Juraj Mikuličić, ono vrime va vsei Hrvatskoi zemli bolega človika ne biše, zač u krala Matijaša u veliki počteni biše, zač ot cara turskoga Ugrskoj zimli

mir našal biše, I car rimski, da ga dobrim človikom zoviše. I vsaki od tih poglavit dar dal mu biše, a Hrvati ga za nenavist hercegom Ivanišem pogubiše. I ti se oće človikom zvati, neka s' takov grad iz fundamenta ima iz'zidati, tere ima s(voi) bitak«. (Radoslav Lopašić, Gradovi u bihaćkoj Krajini, str. 141).

To je jedan svijet za sebe, a drugi su svijet te mračne kule s podzemnim svodovima poput grobnica s gvozdenim karikama; s njima u vezi Bužimljani pripovijedaju o strašnim mukama, kojima još i danas stenju ruševne kule Bužima. Historijska se istina nalazi na putu između tog natpisa i tih tamnica u starim kulama, koje su kneza Mikuličića, kao čovjeka savjesti, tjerale sa njegova viteškog grada.

Taj glagolski natpis Jurju Mikuličiću u Bužimu postavio je zacijelo knez Ivan Keglević, koji je došao iz pustoga kamenog obzorja staroga grada na Zrmanji — iz zahvalnosti, što je došao u posjet te viteške ostavštine.

U Bužim bi uveden Keglević svečano po zagrebačkom i kninskom kaptolu uz asistenciju opata Topuskog, vlastelina i gospodara susjednih gradova. Zaokupljen prikupljanjem zemaljskog blaga u tome blagoslovljenom kraju, dao je kovati svoj novac u Bužimu, i ostavivši svoje stare naslove, nazivaše se ponosno Bužimskim, imenom tragične baštine kneza Mikuličića. Ta briga oko zemaljskih dobara dovela ga je pod starost u tamnicu (1542.), ne toliko što bi se ogriješio o sredovječne zakone, nego što je postao neograničeni gospodar na tim visinama starodrevnog kraljevstva. Milost kraljevu

Selo Bužim sa starim gradom

stekao je svojim junaštvima protiv Turaka, a goleme posjede u Hrvatskoj stao je kupovati od tuđinskih knezova, kao Brandenburškog, pišući kupoprodajne ugovore u hrvatskoj glagolici (caracteribus Croaticis), sakupljajući tako reliquaie reliquarum olim regni Croatiae pod svojim kneževskim imenom. Što zavist stranih velmoža, što opet nesloga onoga malog plemstva, koje je živjelo od vazalskih usluga tuđinskim vladarima, dovelo je staroga Keglevića u tamnicu zbog tobožnje gramzljivosti i okrutnosti. Trebalo je podrezati krila starome hrvatskom kraljevskom orlu s kamenih klisura Zrmanje!

S visina tog grada mogao se čitav bužimski kraj viteški braniti. Već 1530. ban Ivan Karlović, imajući u rukama cjelokupnu baštinu hrvatskog kraljevstva, javlja Kocijaneru, da Turci robe okolicu Bužima. Četrnaest godina kasnije, kad je bosanski sandžak Mustafa beg Sokolović osvajao kule bužimske krajine, bilo je u Bužimu tek 16 stražara o trošku kraljevske uprave, koji su donkihotski predstavljali kraljevsku vlast. O osvojenju toga viteškog grada stanovnici Bužima imadu svoju — orijentalnu priču. Ona ima tragikomičnu vezu s onih 16 stražara kraljevske vlasti. U noći dođoše iz Jezerskog sedam muževa hrabrih i vještih poput onih grčkih junaka u trojanskom konju, koji jašući na konjima s razvijenim zastavama zaobiđoše oko brda Stražbenice više puta, dajući dojam neke velike vojske. Ban, — kakav je to bio ban, to priča ne spominje, ta narodne priče su pune zvanih i nezvanih banova — dakle ban, koji to vidi s grada, stade iz njega bježati.

A jedan od junaka dozva ga ovim narodnim stihovima: »bježbane niz bužimske strane, ne tjera te Ali-paša s vojskom, već te tjera sedam Jezerana!« Čuvši »ban«, da su to Jezerani, vrati se sa svojim stražarima, da zametne boj ... i tako grad ostade pust — a u nj se useliše deset Turaka, od kojih, kako bi to priča htjela, nastade današnje selo Bužim. Imajući njihova imena pri ruci, propitah se za njihove potomke. Pomoćnik hodže, pun humora kao carigradski derviš, tumači mi: od Šahina postade Šahinović, od Čerkina Isaković, od Sikleuše Skenderović, od Harijeta Harčević (Jezersko), od Abdije Abdijić, od Pajalina Pajalić, od Selima Selimović, dok su Kalauz i Kiran ostali osušena grana na tom bužimskom deblu... No najvažnije od svega toga, mojem je ciceronu iz Bužima bio neki natpis u podzemnoj tamnici starog grada neobičan, jer ga nije nitko mogao pročitati. Odskliznuh se kao miš u mišolovku po kosom žlijebu na pola zasutog ulaza i nađoh se u okrugloj prostoriji s malim prozorčićem... Moj cicerone i neki nepoznati pratilac, kao dva dželata stajahu preda mnom... U jedan tren vjekovna strava te tamnice bljesnula je u sumraku pred mojim očima. Na nadvratniku ulaza stajao je taj čuveni natpis — u prvi mah nečitljiv. Ali pribravši se malo od vjekovnih strava, pročitah imena trojice austrijskih časnika, koji su se ovdje »ovjekovječili«, a među kojima se nalazio i onaj »hauptman«, koji je odnio stari natpis s Bužimskog grada, ostavivši ovdje u tamnici imena bez značaja i sadržaja. Uspomena na posjet barbara... Izađoh napokon, puzajući po žljebu i priljubljen uz hladne zi-

dove kule na divni i skladni vidik, što se pruža po pitomim bregovima prema granici banske Hrvatske. Naokolo šutnja i gomile surovanih zidova kula; doline, potočići i gore — sve je zanijemjelo, ne čuje se ni jeka pastirske pjesme, ni frula. Kao da čitav kraj u svome pitomom zelenilu očekuje glas nekog života, koji se izgubio kao jeka u beskonačnim nekim ponorima. I taj život potisnut sa krvave međe Une prema Glini i prebačen preko te rječice ostavlja iza sebe osamljen prostor, a njegove neizorane i šumom obrasle brazde čekaju na one, koji se imaju povratiti.

Vratih se istim putem, dolinom Baštre s Bužima k Otoci, pod dojmom toga grada, od kojega se odvajaju doline i putovi, podržavajući neku davnu vezu, gdje se tako rijetko susreće živo biće. Pogled na te putove nosi vjekovnu šutnju s visina Bužim-grada. Drumske kućice tu i tamo navješćuju katkad selo, koje se rasijalo po gorskim kosama. Sad je muslimansko, pa opet pravoslavno; u njima se miješaju različita stoljeća, različite nevolje, nemajući ništa zajedničko za tu napuštenu grudu zemlje, za koju nema dovoljno ruku, ni snage, da ju probude na nov život. Zemlja pod njihovim potleušicama ne živi, ona je poput napuštena groblja u nekoj tragičnoj šutnji. S jedne strane fatalizam, a sa druge nepovjerenje prema toj grudi, koja ne diše njihovim dahom. To je impresija sa drumskih naselja.

U predvečerje stigoh u Otoku. U njezinim vodama, što se slijevaju s bužimske krajine, ta sjeta samoće nema svoje pjesme. U predvečerje, kad se nebo zarumeni, one primaju pod okrilje svojih ze-

lenih obala melankoliju svega, što ih okružuje; tek davno su umukla zvona franjevačkog samostana u Ivanjskom nad ovim obalama, da nas potsjete na prošli duhovni život toga kraja. Treba poći dalje do staroga hrvatskog grada Krupe (Pset), da se opet čuju zvona, koja će nas iznenaditi kao u nekom snu — i to iz male kapelice, sagrađene na spomen posljednjih boraca Hrvata grada Krupe nad Unom.

JUNAČKE USPOMENE IZ STAROG GRADA KRUPE NA UNI

Kasno uveče stigoh u Bosansku Krupu. Prelazim preko mosta, preko noćnog zrcala Une u tihu orijentalnu neizvjesnost, u kojoj se sav život pretvara u sevdah. Danju tu, pod starim hrvatskim gradom, rasprostire Una ljepotu svojih tragičnih modro-zelenih voda, u kojima se tako smireno u sjeni drveća odrazuju stijene i kule. O, te krvave stijene i kule, s kojih su se odazivali posljednji borci Hrvati toga viteškog grada s poklicima »Isuse!«, »Isuse!«, vjerujući, da će im austrijski vojvode priteći u pomoć sa svojom vojskom... U kasno veče već vlada u tom gradu tišina, nestaje čaršijskog života, i noć se širi modrinom svoje vječnosti kao nad grobljem... Preda mnom su još vidici Bosanskog Novog na utoku Sane u Unu, Bužim-grada i Otoke, što ih obiđoh starim putovima... Sjetih se zanosnih riječi Anatola Francea: »Nikakvo blago na svijetu ne vrijedi više od dobra sna«, i prije nego što upoznah stvaran lik toga gradića, zanio me san u smirenu neizvjesnost. I već ranom zorom upoznah u potresnom i bolnom glasu, što me probudi, tragediju toga grada. Spokojstvo te noći bi uznemireno tugaljivim i otegnutim glasom, što ga je praskozorni povjetarac nosio sad

tiše, sad glasnije dolinama Une. Bijaše to glas mujezina, iza kojeg se, kao između dva kratka sna, uskočka sna, javiše zvonki glasovi zvona. Probudih se u neizvjesnosti, ne znajući, u kojem gradu zaspah, kao očaran nad tim davnim putovima. Zvona, o davna naša zvona, zvona slobode, što umokoste u ispaćenim našim srcima! Činilo mi se, kao da me prenesoste tamo negdje u godinu 1072. za vladanja župana Miroslava u stari hrvatski grad Pset, i probudiste me nakon skoro devet stotina godina... Toliko me potresoste u mome slatkom snu, koji me približi dobi hrvatskih kraljeva! Sjetih se posljednjih sumraka na Uni kod Otoke, gdje uzalud očekivah glas zvona, i otkud se zaputih u tišini orijentalne večeri prema Bosanskoj Krupi, nekad glavnom gradu Psetske župe. I sjetih se vatrenog konjička, s kojim me je njegov gazda vozio za ciglih dvadeset dinara od Otoke do Bužim-grada i pogledah kroz prozor, da se uvjerim, nije li me hat sredovječnom svojom brzinom odvezao u neko deveto carstvo, a pod divnim sunčanim jutrom, koje toliko radosti širi nad našim historijskim putovima, vidim crvene fesiće, što se vrzu po čaršiji poput makovih cvjetova, što ih vjetar razgoni na sve strane. Takvom mi se predstavi ta Bosanska Krupa, u kojoj sam tražio vezu s njezinom prošlošću. Ona je ovdje kao isušena rijeka ponornica. Tek stari grad tu stoji, sa svojim crnim zidovima, na kojemu još nije dospjela hrvatska ruka da ukleše slavni spomen njegovih posljednjih branilaca.

Taj stari grad već se javlja u spomenu hrvatskih knezova Babonića, koji mu već u 13. vijeku bijahu gospodari. Posljednji od tog roda knezova Babonića

Krupskih Pavao oženi se knjeginjom Frankopanskom, te ta veza dovede rod Frankopana i Babonića iz Blagaja do tragičnih onih borba za nasljedstvo, u kojima sudjelovahu čak i Turci, što ih pozvaše u pomoć knezovi Blagajski, kako je to zapisao već neki koruški kroničar. Uopće svi ti kranjski kroničari, kao Valvazar, pa ljubljanski kanonik Ludovik Schönleben, optuživahu hrvatske knezove zbog nevolja, što ih je pretrpio narod od Turaka. U pjesmama, koje spominje tek taj ljubljanski kanonik g. 1680., a kojima danas nema traga, opjevao je narod svoju tragediju i nevolju, koja je imala svoj izvor u zloglasnom kralju Sigismundu. Taj je Sigismund vješto zavađivao hrvatske plemiće, dijeleći hrvatske gradove svojima vjernim vazalima, da im ih po potrebi oduzme i podijeli drugom. Tako g. 1396. dobije Krupu ban bosanski Vukac, a g. 1410. u ime tog kralja zauzme grad banska vojska, da ga založi Fridrihu knezu Celjskom god. 1429. — uz »neograničenu vlasnost«, od koje će dio nakon pogibije posljednjeg kneza Celjskog od »bratskog« mača Ladislava Hunjada u Biogradu (1456.) zapasti među inim i pobožnog, po listinama i okrutnog kneza Martina Frankopana. No kako je Frankopan stao skupljati pod svoju zastavu što milom, a što silom male plemiće okolišnih plemena, to ga neki optužiše zbog okrutnosti pred kraljem Matijom, koji se sjeti svoga kraljevskog prava nad Krupom, te Frankopan morade već g. 1464. ostaviti grad i svoje velike osnove.

S banom Ivanom Karlovićem, ulazi povijest grada Krupe u tužno i viteško doba, kad se s hrvatskog neba Une povlači časni krst. Mnoga su

pisma one dobi, kao vjesnici crnih đana, otišla iz tog grada, pisana glagoljicom kao posljednji poziv junačkih hrvatskih vitezova na obranu, »reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae«. G. 1530. ban Ivan Karlović, boraveći u starom hrvatskom gradu Mutniku, moli generala Kocijanera, inače izdajicu i kranjskog izroda, da dade, ako već nema što drugo, za hrabre branioce Krupe — koji cent puščanog praha. To bijaše jedna od posljednjih briga junačkog bana Ivana Karlovića (od slavnog roda hrvatskog kralja Petra Svačića), koji godinu dana kasnije (1531.) umrije na Medvedgradu, da bude pokopan u Remetama. Tužna vijest s Medvedgrada o smrti banovoj zavila je u crninu sve stare hrvatske gradove na braniku kršćanstva, navješćujući kobne dane s toga tragičnog obzorja zagrebačke gore, koja se pretvori u veliki grob. Posljednji odvjetak kraljevskog roda, veliki ban Karlović, tragični baštinik hrvatskog kraljevstva bio je mrtav — i tu vijest donese zasužnjeli neki Vlah, kome će ime ostati u zaboravi prokletstva, pobjegavši iz Brekovice, da ju izdajnički dojavi bosanskom paši, ohrabrivši s viješću o smrti toga hrvatskog lava Turke, da pođu osvajati hrvatske gradove. No knezovi Zrinjski, dostojni baštinici bana Karlovića, kroz trideset godina brane hrvatske gradove na Uni. Pismo Petra Farkažića g. 1565., u starom hrvatskom dijalektu, otkriva nam tužnu sudbinu posljednjih branilaca grada Krupe s vojvodom Matijašom Bakšićem: »na ovoj nijednoj krajini ni teže nijednim siromahom, nego onim ki su u Krupoj«. Ostadoše dvadeset i osam vitezova »bez straha i prijekora« od tih četa, koje su još g. 1563. bez uspjeha moljakale

zaire i svoje plaće čak — u Ljubljanu. Ljubljana je u ono doba ostala u kukavnoj uspomeni Hrvata, iako njezin historik Valvazor iskrivljivanjem historijskih činjenica nastoji da opere kranjske staleže od njihova nelojalnog i kukavnog držanja u ratu s Turcima. Trebalo je porušiti grad Krupu, to bijaše u — ratnom planu tih kranjskih staleža, koji učiniše više zla u Hrvatskoj, nego Turci. Trebalo je porušiti stari hrvatski grad, no tih dvadesetiosam junaka, posljednjih Hrvata starinaca, spasilo je čast glavnog grada stare hrvatske psetske župe, braneći ga pred licem kršćanske vojske, koju je doveo kukavni Auersperg, a nije imao hrabrosti, da opsjednutom gradu pritekne u pomoć. Vojvoda Bakšić, preteča sigetske tragedije, izašao je sa svojim junacima iz opsjednutog grada — u plamenu, da prokrči sebi put kroz tursku vojsku. Vojvoda Bakšić prokrčio je sebi put časno i slavno, i nije pao u ropstvo. Vjerna rijeka Una, koju je htio prijeći, zavila je njegove teške rane — što ih dopade u borbi, povukavši ga u svoje dubine. Primila je u svoje krilo junaka, rasprostrvši nad mrtvim vitezom, pod starim gradom, plašt smirenja i spokojstva, što ga u sjeni viteških kula šire njezine vode. Na vratima grada, što ih davno zazidaše, ostala je tek viteška uspomena, za kojom su posljednji Hrvati-vitezovi ostavili svoj stari grad, u kojem je zamukla stara hrvatska čakavska riječ, da godinu dana prije pogibije Nikole Zrinjskoga u Sigetu zaori posljednji njezin krik za rodnom grudom. Davno je to bilo, pa ipak, kad dođoh na to mjesto sa župnikom — misionarom Gerardom Purkom pred zazidana vrata grada, ostadoh ganut pred tom

grudom kamena, pred tom duhovnom brigom čestitog župnika, koji je na spomen tih posljednjih branilaca Krupe dao zazidati na tome mjestu malu crkvicu, gdje se nedjeljom i blagdanom na glas malog zvona sakupljaju rijetki doseljenici katolici Hrvati, da slušaju službu Božju. Svake druge nedjelje dolazi tu župnik Bosanskog Novoga, da prinese beskrvnu žrtvu na tome mjestu, gdje bi pred četiri sto godina skoro prinesena dragocjena mučenička krv viteškog naroda na oltar kršćanstva i slobode zlatne.

FATA MORGANA U HISTORIJSKOJ PUSTOŠI NA UNI

Od Bosanske Krupe dolina se Une sužuje u sklopu planina, kroz koje vode njezine ubrzanim tokom hrle prema vjekovnoj smirenosti tragičnog svršetka posljednjih branilaca Hrvata staroga Krupskog grada. Glavna cesta prema Bihaću ne ostavlja njezine obale, koja — krčeći svoj historijski put — razigrava putnika s neočekivanim romantičnim vidicima planina, što ih Una obilazi. Tim vodenim putovima dolažahu Turci sa svojim topovima na splavima pod stare hrvatske gradove, koji nisu bili poput vanjskih gradova viteška dokolica baroknih vremena. Svijetla njihovih kobnih historijskih visina davno su ugasnula, i na njima je kao na lomačama spaljena davna povijest staroga hrvatskog plemstva, koje je u kobnim onim danima nosilo svijest svoje nekoć velike i moćne države. Mnogi natpisi kao s Bužim-grada, Otoke, samostana u Ivanjskom, pa u hrvatskoj Kostajnici, u Bihaću, u Sokol-gradu nestali su s njihovih zidova, koji sada bezimeni okrunjuju te historijske visine. Sve te gradove još i danas vežu daleki vidici i stari putovi, kojima prolazi seljački narod, kao izgubljene ovce bez svog pastira... do njega su tek došli prvi vjesnici velikoga hrvatskog seljačkog po-

kreta... Narod sam poznaje davnu povijest tih zidova tek po svojim vjekovnim patnjama i po dokonim pričama.

... No koliko je naše iznenađenje, vozeći se dolinom Une u staromodnoj kočiji iz nekih dokonih vremena — ispod strmoglavih stijena pod dojmom nekih historijskih nevolja, što se tako neprikriveno crtaju na pustim obalama Une — kad osjetismo, kako se vidici Une proširuju, pripitomljuju, navješćujući stari hrvatski grad Ostrožac, i kad se najednom pred nama rastvori na pitomom brdu, pokrivenom zelenim sagom planinskih pašnjaka i malim borovim šumicama, viteški grad sa svojim tornjevima, opasan starim kulama i pocrnjelim zidovima. Fata morgana u toj historijskoj pustoši, koja nas obmamljuje željne historijskih vidika. Prekrasna cesta, kojom je stara paradna Austrija širila svoju civilizaciju kroz ustaške gudure i klance orijentalne Bosne, ne ostavlja s vidika stari grad, i prešavši Unu, uspinje se u širokim serpentinama prema oštrim gotskim tornjevima staroga grada. No ta cesta, što silazi s visina grada do Une, kao da nema važnosti za narod. Narod je sebi odabrao druge putove, izbrazdao poprečnim stazama te serpentine, spuštajući se poput gorskih potočića po svojoj miloj volji do doline Une...

Restaurirani grad na kobnoj historijskoj visini hrvatskog kraljevstva razotkriva u tihoj osami svoga sunca pod modrinom toga smirenog neba, neki svetački dan, pun radosti i velikaške dokolice, kao da je izgrađen od bijelih oblaka, koji nikad ne nose oluju, nit će od njih sunce potamnjeti... Prozori staroga grada snivaju u sumraku svojih spušte-

nih zavjesa i velikaških soba, a pod crnim strehama skupljaju se čavke, lijetajući u grupama oko tornjeva tihog grada kao uznemirene, očekujući, kad će se velikaški prozori otvoriti i sasuti ostaci neke velikaške gozbe. U gradu tog dana ne bijaše žive duše, a ipak prozori budno prate svaki korak putnika, kojega se oči ne skidaju s tih visina. Taj je dojam budne straže ostao na restauriranim zidovima od onih stoljeća, kad se tim putovima šuljala sablast s istoka.

Ispod zidina toga šutljivog grada, jedini je život, kmetski život, bila u davnoj nošnji seljačka obitelj, što je brala voće. Nekoliko bijednih kućica u blizini toga nekoć bogatog grada davalo je dojam prosjaka pred vratima nekog dvora.

Dođoh do samih vrata grada. Bijahu zatvorena, s pogledom u prostrani perivoj, ispunjen sjenatim zatišjima, u kojima su se stidljivo krile prošle viteške čežnje o ljubavi i renesansi doseljenih plemića iz alpskih krajeva. Sjetih se starih razorenih hrvatskih gradova, u kojima je cvijeće mirisalo po barutu, a glas bojnih rogova i krik preplašenih vrana tjerali romantične sablasti viteške dokolice.

Iz nekog grma dođe bijeli kudrov i stade lajati na moje melankolične poglede u tu samoću, koju ne poznavahu hrvatski knezovi, nekadašnji gospodari Ostrovice.

U selu mi rekoše, da je stari sluga sa ženom otišao na veliki godišnji sajam u Bihać, gdje se narod zadržava na konjskim utrkama, uživajući u zabavi iz nekih obijesnih i sitih vjekova, koja taj siromašni narod podržava u iluziji njegova viteškog podrijetla. Vratih se opet u prvi sumrak do ulaznih

kula grada, imajući želju pjesnika romantičke dobi, da u tišini grada sprovedem noć, da pod okriljem noćne smirenosti osjetim nešto od te davne jeke, koja se vraća iz dubokih ponora naših nevolja, onih bolnih krikova boraca za te tragične visine, na kojima počivaše sredovječna baština hrvatskog kraljevstva. Iz Bihaća već su dolazili seljaci s konjima i kolima u bjelini nekih crnih vremena. I u očekivanju, da mi se otvore vrata staroga grada, nađe me hodža Ostrošca. Videći me zabrinuta pred starim gradom, pozove me, da mu budem gost, uvjeravajući me, kako je to mrtav grad, i kako mu tek po koja priča s orijenta može dati života. Ipak ta sredovječna dekoracija grada dizala se slavodobitno nad tim nekadašnjim sijelom nahijske vlasti, gdje su sunarodnjaci Valvazora prenijeli portrete svojih predaka, sačuvavši barem tako nešto od viteške prošlosti toga hrvatskog grada. Čudna blizina njegova, taj vidik oronulih kula, prerušenih u velikaški zamak doseljenih plemića, prekogrobna nostalgija Hermana Celjskog za tim hrvatskim gradom, i tog orijentalnog svijeta, kojemu se pod čardacima sklonio ostatak hrvatskog plemstva Beširevića — prenosi čovjeka u one čudnovate krajeve, u kojima se kalifi pretvaraju u rode, i gdje ljudska čežnja bludi za nekim zakopanim blagom. U tim historijskim, neistraženim krajevima narod traži blago svojih pradjedova i tješi se u svom siromaštvu pričama o njihovu bogatstvu.

S tih sredovječnih visina nepokorenoga hrvatskog plemena Beširevića, morala se preseliti g. 1850. upravna vlast Omer paše u Cazin, u mjesto, koje nije ostavilo sjemena slavne svijesti kojega hrvat-

skog plemena narodne samostalnosti, te nije tako mogla biti uznemirena nahijska vlast jednog Omerpaše. Tako Ostrožac i dalje živi pod legendom hrvatskih Beširevića, daleko od sijela nahijske vlasti, te starinci ponosnog sela Ostrošca ne žale, da je Cazin kao takav »procvao« i dobio čak jedan spomenik.

Tiha, blaga večer u mirisu perivoja Ostroškog grada. I čavke se smjestiše već udobno pod gredama mračnih tornjeva, što se tiho zaodijevaju u crninu na svijetlom obzorju hrvatskog neba. S unske doline uzdižu se te svijetlo-modre sjene prema gradu i rastu kao pomrčina jedne vedre duše. Davni osjećaj, skloniti se među zidove toga grada, javlja se u srcu čovjeka. No hodža me drži daleko od njega na bijeloj cesti, po kojoj tiho zvone praporci seljačkih kola i nestaju bijele sjene seljaka, vraćajući se s velikoga godišnjeg sajma u Bihaću. Tihi je to povratak iz Bišća, koji ne prate pjesme. Ljudi prolaze u bjelini, a bosi, nečujno kraj nas, i ono, što mi hodža priča o tom gradu, izgleda kao da je jedini glas života tih sjena, koje idu kao svaka za sebe pod teretom svoga tajanstvenog udesa bez protesta, držeći se onih fatalnih riječi iz nauke prorokove, što ih na svom pečatu nosaše Hasan-aga Pećki: Tko u sudbinu vjeruje, siguran je od briga! Prolaze sjene; tek katkad koja podigne ruku na pozdrav hodži, a hodža priča ponosno o kapetanima Beširevićima, i bogatstvu njihovu: Bilo je tu sijelo Beširevićeve nahije, a cijelom je krajinom vladao hasanaga Pećki, gospodar Kladuše, Todorova, Podzvizda i Pećigrada. Hasanaga silan i moćan u svojoj zemaljskoj vlasti, ali koji se pred Alahom potpisi-

vaše smjerno »rob Hasan«. Beširević i Hasanaga živjeli su u neprijateljstvu zbog vlasti, koju su morali dijeliti. Beširević, da izgladi spor, i da krajina bude jednodušna, poruči sestri Hasanaginoj, da pođe za njega. Ona pristade i dade se oteti, bez znanja svoga brata Hasanage. No sad tek plane Hasan sa svojom porukom kapetanu Bešireviću, da će mu doći u pohode, i ako ne nađe na cijelom putu čohu, da će s njim dijeliti mejdan. Bogatstvo Beširevića moglo se natjecati s fantazijom Hasanage, koji je došao u posjet kapetanu grada Ostrošca po starom hrvatskom putu, što ide više glavne ceste, a taj je Beširević brižljivo dao prostrti čohama. Družina je Hasanagina sprovela trideset dana u gostima kapetana Ostrožac-grada. Na spomen tih svečanih dana ostade tome starom putu ime »Atmejdan«.

No bogatstvo Ostrošca ne ostade samo priča njegovih srednjovječnih kula. Nailazimo ga i izvan njegovih zidova prema selu Majetić u imenu »Carevo Kolo«, jednoga napuštenog mjesta, koji mi je hodža pod dojmom orijentalne noći pod zidinama Ostrošca dočarao u maloj orijentalnoj priči, zaboravivši pritom na onaj život, koji je u selu Majetić ostavio posljednje tragove stare hrvatske crkve i — nedaleko visoko nad Unom, na oblom brdu — vjekovne brazde napuštenog naselja bez historijskog spomena. Evo, kako je došlo do »Careva kola«:

Turskom Askeru ne bijaše po ćefu neki seljak. Poručio mu, da dođe u Ostrožac-grad, i da mu dade svoga konja. Seljak niti došao sam, niti dao svog konja. Oglušio se zapovijedi gospodara grada, i ovaj

Stari grad Ostrožac

pošalje na njega četu konjanika, da mu opkole kuću i da ga ubiju. A on po starom hrvatskom običaju pozove te junake u goste, te ih pogosti janjetinom — a, razumije se, i vinom — što je hodža, držeći se vjerno Korana, prešutio. Zaplesali junaci »Carevo Kolo« i vratili se, ne učinivši nikakva zla, u stari grad.

Te večeri bijah gostom čestitog hodže, rastavši se ipak teškog srca s onim blagim, rumenim svijetlom jednog prozorčića na golemima tamnim zidinama Ostrošca, u kojemu je tinjao nadasve osamljeni obiteljski život dvoje starih ljudi, kao neka zaostala svijeća — na nekom starom groblju. Oni se već vratiše s konjskih utrka i velikoga godišnjeg sajma u Bihaću. No tko će ih dozvati, na tome dalekom i osamljenom krilu staroga grada, kojemu bi zvono na glavnoj kapiji tako sablasno zamiralo u dubokim tamama starih kula!

S neobičnim povjerenjem, kao da dođoh iz Meke, uveo me hodža — u svoj dom. Staro hrvatsko gostoprimstvo vladalo je tim orijentalnim dvorom, u sobi s mekim dušecima, gdje se na zidinama još čuvaju s toliko pijeteta davno likvidirana vremena po Kemal paši. Turski carevi i visoki dostojanstvenici tajanstvenog orijenta. To je tek dekoracija, koja se ugodno doima u tom domu, no duša njegova je u maloj pisarnici s malom knjižnicom, gdje seređaju knjige starih hrvatskih pisaca, među njima i povijest tih krajeva uz Unu. Nešto osobito obećavaše mi pokazati. Neku starinu, koju čuvaše s pijetetom, a time me podsjeti na Gerarda Purka sa križarskim mačem. Malo razočaranje. Bila je to tek stara puška njegova djeda, s kojom je branio Bosnu i Islam

od austrijske vojske. S nama je predstavnik vlasti, čestiti stražar Ostrošca sela, koji je »glasao za Mačeka«. On otvara ustašku djedovsku pušku, uz koju nalazimo i zarđale šipke, kojim se čistila cijev i punila barutom.

I prije no što ću leći na meke dušeke, osvježujem noge vodom, iz orijentalnog vrča, u širokom pladnju, promatrajući s osobitim čuvstvom orijentalne šare, i vršeći, kao pravi musliman, bogugodnu dužnost, osvježivši vjerom kobnih naših dana umorne noge, što idu tragom starohrvatskih putova. I u tom vjerskom dnevnom činu muslimana ima duhovitosti i smirenja za umornu dušu putnika.

Kasno smo legli, no prije nego je zora svanula, ustao je hodža; čuli se njegovi tihi koraci. Pošao je ususret istočnom suncu novog dana, kojim se zlate zidovi Ostrožac-grada.

Sa zorom uđoh u stari grad, koji dvorac plemićke obitelji Bergs čuva od propasti, i naiđoh u njemu još na sumrake prošlog dana, što su tako svečano odilazili kao neki davni san hrvatskih knezova... Sve je tu inscenirano, pripremljeno, kao u teatru za lica, koja se imadu pojaviti iz baroknih vremena, ali današnji život ide svojim putem i ostavlja te velikaške sobe u sjeti njihovih prošlih dana. Lutam iz tišine u tišinu, iz sumraka u sumrak, noseći u svojim mislima hrvatsku povijest tih zidova. Tu moje misli nalaze na udobnost u baroknim i renesansnim sobama, dopremljenim iz stranih zemalja. Teški sumrak vlada u blagovaoni s portretima obitelji Bergs i starim srebrnim posuđem na drvenim nadvratnicima. Iz tih portreta gleda beznačajna radoznalost baroknih vremena, neke

ukočene lutke, po koji oklopnik, i jedna časna sestra iz g. 1668. Onoga, koji poznaje dobro povijest tih zidova, i koji među tim restauriranim vremenima raspoznaje tragove prave povijesti, onoga ti vidici ovakova smirenog doseljenog velikašnog života ispunjuju neobičnom tugom. Ni sjetna romantika jednog Lamartina ni Chateaubrianda ne bi mogla raspoložiti ga, da ponese kao sjećanje iz tih prostorija tu skladnu melankoliju, što se u ovome starom namještaju širi iz dvorane u dvoranu, a pod okriljem starinskih prozora, s kojih se pružaju čarobni vidici na divnu Unsku dolinu. Nisu me čak ni zanimale knjige u knjižnici, pa ni one uvezane u ljudsku kožu, kao ni prekrasna jedna obiteljska slika, gdje se jedan od pređa Bergsa prikazao kao vješti slikar baroknih vremena. Zastadoh tek kao očaran pred jednim kutićem, sa zaboravljenom preslicom, gdje je mali prozorčić s okruglim, olovom okovanim staklima, dočaravao priču o usnuloj knjeginjici »Trnoružici«. Taj je kutić poput dječje priče tješio naše srce, da sve ono, što se plemenita i lijepo odigravalo u tom gradu, spava snom hrvatskih kraljeva. I ona je zaspala, ta mala divna knjeginjica, očekujući svoga viteza... Tu, u sjeni davnih vjekova, kraj tog prozorčića, s vidikom na unsku dolinu, pisahu se valjda stare one glagoljske listine, u kojima ima i kajkavštini traga. Ti su vidici podržavali misao o domovini knezova Blagajskih. Odavde ih je kralj Sigismund dva puta tjerao, poklonivši Ostrožac čak jednom vojvodi Franji od Apulije. Sve je u tom gradu davno, davno zaboravljeno, iako je o njemu čak i suhoparna povijest ostavila po koji događaj, s kojim bi se moglo barem

pred dječjim očima dočarati tužna prošlost toga hrvatskog grada. U 16. stoljeću zabilježeno je, da je Antun Bakšić, kastelan Ostrošca, vodio upravu golemih imanja ostroških knezova Blagaja, i po smrti Stjepana Blagaja prisvojio sebi blaga iz ostavštine kneževe. Da se domogne nasljedstva, oteo je majci, udovici kneževoj, sina Franju, odvedavši ga i ostavivši ga pred gradom Brubnom, gdje je znao, da dolaze Turci, da oslobode svoje sužnje... To je tek jedan fragmenat iz života toga grada, koji na svojim zidovima sada čuva neka strana i nepoznata lica. Ipak s tih brižljivo čuvanih zidova pružaju se kroz restaurirane prozore skladni vidici, te tako naslonjeni na rub debelih zidova osjećamo, da su davno prošle životne radosti s tog grada, i da ih ni ta skladna briga što podsjeća na mali Versailles, ne može podržati u nekoj umjetnoj iluziji. Koliko raskoši i bogatstva ostaviše vjekovi onima, što ostadoše u zavjetrini, gdje su viteški snovi starih gradova, kao kod starih plemićkih obitelji Lamartine i Chateaubriand, tako skladno našli u melankoličnim pjesmama vječni izvor svoje neprolazne ljepote! A nama, što je ostalo od te davne hrvatske historijske stvarnosti na tome romantičnom položaju Ostrošca-grada? Izašavši iz tih velikaških dvorana na terasu grada, naišao sam na top i bezbroj kugala, s ogradom od petnaest metara dugih lanaca, kao jednu uspjelu historijsku dekoraciju, jedinu vjernu i nepatvorenu znamenitost iz povijesti grada Ostrošca. Od te prošle slave ostadoše nam tek lanci nesretnih zarobljenika, s kojima su ih Turci vodili čak u Vidim. I ti lanci iz Ostrošca grada vratiše se k nama opet, čak iz Vidima,

dok su uspomene na hrvatske knezove izbrisane s tih ponosnih kula, a blago njihovo razgrabljeno netragom. Ne ostade nam ni onaj običajan epitafij, što ga susrećemo na nadvratnicima starih gradova!

Ostavivši taj restaurirani dio grada, i razgledavši njegove staje, na kojima su zapisana u gotskim pismenima dva znamenita imena mušketira — Athos i Porthos, kojima okrstiše konje, zađoh u onaj njegov dio, gdje mu se neprikriveno otvaraju crni zidovi, po kojima su bludile očajne crne misli crnih dana.

Kad ne bi bilo tih tamnica, tih tajanstvenih mračnih dubina u tom gradu, čovjek bi se osjećao kao u divnom perivoju. Ovako te čudne dubine, ti ruševni zidovi tamnicâ zjape kao otvorene grobnice... a ipak i čovjeka privlače, da pođe tragom tih mučeničkih tišina. Ima jedna, što se otvara kao grob. Čovjek ne silazi u nju stepenicama, nego ga spuštaju kao u grob. Za njim se zatvara teška ploča, i čovjek prima životnu nadu, hranu i vodu tek tim putem smrti. Nad njegovom se glavom otvara beskrajna dubina mučeničkog neba — u okviru hladnog kamena. S tog se mjesta još i danas, historijski vjerno, u grobnoj hladnoći ocrtava beznadna tuga mučeničkog hrvatstva davnih stoljeća.

Gajinova kula prema ulaznim vratima grada povela me opet na starohrvatske putove. Ta ruševna obla kula kao da je negdje izvan toga sačuvanog grada prepuštena sudbini Medvedgrada. Nekoć bijaše opasana dugim repom zmaja, što ga ovaj hvata svojim ždrijelom. Taj obruč već je djelomično survan, ostade tek na unutrašnjem dijelu ispod grmlja zmaj, držeći u ždrijelu okrajak svoga repa. Gajin

htjede tim zmajem simbolizirati vječnost svoga grada, ogradivši ga zmajevim repom. Zmajevi bijahu i simboli knezova Kačića. Po pričanju hodže doznah, da je Gajin bio kršćanin, i da je napustio taj svoj grad, i naselio se u Miostri, u starom hrvatskom naselju. Prešavši na islam sačuvao se stari hrvatski rod, rod muslimana na razorenom ognjištu svojih pređa. Njegovim tragom dođoh u Miostru, na »crkvinu«, gdje su bezimeni grobovi starih Hrvata, stanovnici ih nazivaju »Ugri« — iz one valjda dobe Ljudevita, kojega spominje jedan zabačeni natpis u Bihaću kao »rex Hungarorum«. Na jednom kamenu toga groblja u Miostri u blagim sjenama svoje prošlosti, što se približuje dobi hrvatskih kraljeva, raspoznaju se zvijezda i polumjesec. Dok tamo na muslimanskom groblju Ostrošca s kamenitim turbanima počiva staro hrvatsko pleme Beširevića, pod simbolima jedne daleke nauke, u kojoj su mnoga hrvatska plemena sačuvala staro svoje poštenje, poput onog Osman-age Beširevića, koji je, pišući krajiškim zapovjednicima, opominjao i korio ih zbog njihova nepoštivanja »zadane riči«.

Silazeći s Ostrošca grada mislio sam o tim nenaseljenim krajevima, o tim bogatim posjedima, nad kojima još uvijek vladaju prošle historijske nevolje. Narod prolazi kraj njih siromašan i oskudan, kao da mu je nestalo snage, da zaore snažno u te napuštene brazde. Nekoć je na tim visinama starih hrvatskih gradova što su ih tako junački branili Hrvati, ležala vjekovna snaga naroda, koji je snažno brazdio tim dolinama. Danas kao da je s tih gradova prešla ta tišina, ta napuštenost i na te doline, što spadahu nekoć u taj sredovječni krug njihove moći.

U CAZINU, REZIDENCIJI STAROHRVATSKIH BISKUPA

Jednoga mirnog popodneva, kad su bijeli oblačići počivali tek tu i tamo na beskrajnoj modrini, kao stado ovaca, zaputih se iz Ostrošca-grada u Cazin, starim onim putem, kojim je pritjecalo nekoć obilje blaga s pitomih brežuljaka i dolina u taj grad hrvatskih knezova, a kasnije begova. Lice je grada u zaleđu pitomije, a iza tih tornjeva, čini nam se, da ćemo naći život bujan i snažan, koji ne opsjeda više misao smrti i tragične prošlosti. To je tek jedinstvena dekoracija staroga hrvatskog grada, a ona je pok. Bergsa, koji počiva u zatišju ostroškog perivoja, stajala više od mramornih palača indijskih knezova. Tajanstveni su izvori blaga grada Ostrošca presahnuli, i blago više ne pritiče u nj. Naprotiv biti posjednikom njegovim znači opteretiti se, podržavajući neki umjetni život u gradu, u kojem su zaostale još mučeničke tišine i tragika prošlih stoljeća. S tim mislima promatrah tornjeve starog Ostrošca; ovi su nam se gubili iz vidika, dok smo se vozili prema Cazinu krajem, s kojeg su davne borbe odnijele sve plodove. Preda mnom su pusti brežuljci, puste doline, pa mi se čini, kao da je ta bliza pojava restauriranog grada Ostrošca tek pusta želja nekoga viteškog sna. U doba, gdje bi sve

trebalo da bude u bujnom rumenilu svojih plodova, okićeno zelenilom, ti su brežuljci i doline zarasli dračem, a iz njih izviruju neke žute krvave brazde, po kojima kao da je prošla čitava vojska barbarskih plemena. Čija je to zemlja, to ne zna ni seljak iz Ostrošca, što me vozi. I dok tako tražimo rijetka stabla po toj hrvatskoj grudi, naš pogled kao na moru, kao u pustim krajevima bludi po daljinama, zaustavivši se na kakvu svjetioniku prošloga života. Uto zapazih na zapadnoj strani na dugoljastom čunjastom brežuljku Bisovačku kulu. Brežuljak s kulom stoji na tim dalekim horizontima kao tamna sjena oblaka, kao čuvar tih historijskih putova, po kojima su se povlačile sablasti naše narodne tragedije. Neko vjekovno spokojstvo počiva na toj silhueti, jer na tim horizontima nestalo je blaga, nad kojim se toliko prolilo naše narodne krvi. Ti krajevi spavaju istim onim tragičnim snom sjeverne Dalmacije, samo što je taj san još tragičniji, jer je pred nama dragocjena naša zemlja natopljena krvlju naših praotaca, kojoj bismo mogli dati nov dah života i obnoviti davne naše uspomene. Na kamenu naše tužne sjeverne dalmatinske Zagore nikome ne će procvasti ruže, ali u toj krajini kriju se neslućena bogatstva za našu zagorsku sirotinju.

Sad nas već ostavlja osamljena Bisovačka kula, da nam se dalje ukaže grad Mutnik u tamnoj sjeni svojih stabala sa džamijom. Mutnik, u 14. vijeku dobro knezova Kurjakovića, pokloni po njihovu izumrću, kralj Sigismund Jurju Turku, da ga opet Vladislav daruje vlastelinu bužimskom Jurju Mikuličiću. No ni jedan ni drugi ne zaposjedoše ma-

čem taj kraljevski dar na pergameni, nego nasjedoše svojim vladarima, koji svojim darovnicama nastojahu da zavade hrvatske velikaše, kako bi se u međusobnim borbama uništili. Početkom 16. vijeka ban Ivan Karlović bio je gospodar čitavoga obrambenog područja hrvatskog kraljevstva. Među gradovima, u kojima je često boravio taj tragični baštinik hrvatskog kraljevstva, bio je i Mutnik. I nakon što ga je osigurao od Turaka, morao je ban vještom diplomacijom obraniti ga od kapetana grada Krupe Turka Heninga, koji ga je zbog tobožnje nevjere stao biti topovima. Uostalom austrijske su vojskovođe smatrali čitavu tu krajinu razbojištem, koje im je služilo, da brane u zemlji stranog im naroda velikaške posjede svojih vladara. Narod, prepušten, nalazio bi u Islamu svoje utočište, a austrijski bi kapetani, sve u ime kršćanstva, popalili čitav kraj i rušili zidove grada, ostavivši tako golu pustoš. Tako je i grad Mutnik bio razoren g. 1588., a kad su ga Turci popravili i opet naselili, dade sto godina kasnije general Herberstein popaliti sve te gradove na međi, ne štedeći razumije se ni zemlju, koja je plodovima svojim hranila narod i uzdržavala gradove. I dok su Hrvati ginuli po nesuvremenim kulama sredovječnih gradova, vođeni idealima Cervantesova viteštva, nemajući ni dovoljno zaire, ni hrane, dotle su u Versailleskom dvorcu, u duždevoj palači u Veneciji, i po svim evropskim dvorovima turski poslanici bili svjedocima kršćanskog morala evropskih dvorova, i kao egzotična orijentalna bića uživali pažnju, i ta srdačna veza između Orijenta i Zapada ostavila je i traga u literaturi. Mi smo bili most, krvavi most,

»most uzdisaja«, preko kojega su se ta dva svijeta opet srdačno susretala.

Pod dojmom tih neizoranih površina, uđoh uz praporce seljačkih kola u nekadašnje sijelo nahijske vlasti s izvjesnim strahopoštovanjem. Vlast je ovdje istakla svoje historijsko podrijetlo. Tako je i hodža iz Ostrošca dobio za prošlih režima stotinu poziva u Cazin, e da u svojoj duhovnoj brizi ne zaboravi, da u zatišju slobodnog Ostrošca-grada imade jedna zemaljska vlast, koju je već 1850. Omerpaša uspostavio u Cazinu za nepokorene Bešireviće. Dugo sam bludio po stranim knjigama, dok sam dobio dojam, da je Cazin iza pada Knina g. 1522., mogao biti kroz pedeset godina posljednje sijelo kninske biskupije, koja je već za doba hrvatskih kraljeva posjedovala Cazinsku krajinu, kao dar hrvatskog kralja. Tako je i g. 1527., u odlučnom i historijskom času na Cetingradu, na izbornom saboru bio prisutan i biskup kninske biskupije s rezidencijom u Cazinu Andrija Tomašević. To bijaše od posljednjih historijskih čina, što ga je sankcionirao hrvatski biskup kninske biskupije, koja bijaše usko vezana uz hrvatsku narodnu dinastiju.

Tada se uspeh na brdo, susjedno starom gradu, koji je zaposjela za vječna vremena bijela džamija. Na susjednom brdu iznad Cazina bijele se stupovi, kameni i drveni, groblje muslimana, potsjećajući me na neki fantastični vinograd smrti, u kojem Alah bere svoje plodove. Na tom brdu, s kojega polako silazi smrt u Cazin, mogla je postojati crkva. Ostavljam to brdo i verem se strmom stazom u stari grad, koji još opasuju crninom svojih prošlih

vjekova tri kule, koje polako silaze kamen po kamen sa svojih sredovječnih visina. Tu bijaše negda samostan, a i biskupska crkva, koje se više ni priča ne sjeća. A ipak se narod spominje u svojoj priči i Keglevića, koji je gradio Bužim, i čobana, koji su upozorili crkvene glavare na to brdo, gdje bi bilo zgodno, da se postavi samostan. Na to uzvišeno mjesto, koje bure biju, gdje se ranom zorom uspinje hodža, nosili su hrvatski biskupi kninske biskupije teški križ svoje domovine, — mjesto, koje po svom položaju simbolizira kalvariju kninske biskupije. Sa zidova grada nestalo je tek g. 1885. glagoljskog natpisa, na kojemu bijaše zapisan epitafij cazinskoga grada, a koji nitko nije dospio pročitati. Tako su o gradu ostale samo priče, s kojima počima i svršava kršćansko doba Cazina. Grad je po njima osvojen lukavštinom. Sedam Lijevljana moradoše pobjeći iz vezirova grada, jer je njihova ljepota i snaga zasjenila slavu samog vezira. Dođoše pred Cazin, i videći u njemu nehaj kraljevske vlasti za taj biskupski grad, koji je čuvalo tek četrdeset haramija i dva konjanika, poslaše svoja dva druga veziru, da osvojenjem Cazina steknu milost vezirovu. Ostala petorica uđoše u grad, da, pretvarajući se svakojako, plaše praznovjerne stanovnike Cazina. Tragična parodija osvojenja Troje. Zadržavajući se pod tim tajanstvenim okolnostima u gradu, preplašivši Lijevljani lakrdijaši svojom pojavom inače hrabre borce staroga grada i samostana, prirediše u ono praznovjerno doba strave i nevolje teren Ferad-paši za osvojenje Cazina. Posljednja rezidencija i tragovi kninske biskupije bili su brzo likvidirani. Crkva pretvorena u džamiju: nova nauka,

novi proroci, a zemlja podijeljena Lijevljanima za njihove zasluge, i naseljena Vlasima, što ih je upregnute u svoje topove dovukao za sobom Feradpaša (25 malih i 5 velikih topova), da njihove potomke sto godina kasnije g. 1685. barun Franjo Ivan Oršić udobno smjesti u Perjasicu i Tržić između Korane i Mrežnice. Ti Ferad-pašini Vlasi utvrdiše osvojene gradove Cazin, Zrin i Ostrožac. U Ostrošcu je ostalo i svjedočanstvo za tvrdnje generala Ferenberga o radnicima Vlasima za utvrđivanje turskih tvrđava: to je groblje, koje se zove vlaško groblje, gdje su pokopani pravoslavni radnici, koji su ostavili svoje kosti u teškoj raboti, gradeći pod turskim knutom grad Ostrožac.

Razgledao sam veliku i lijepu džamiju, okruženu zidovima grada, koji su izgubili od svoje veličine, te izgledaju kao neka oveća ograda. Zidovi su džamije vješto prekriti bjelinom, sakrivajući pod sobom mnogu starinu staroga Cazinskog grada, iz kojega je građa uzeta za gradnju džamije. Siđoh sa starog grada, zapodjenuvši razgovor s dokonim društvom muslimana, od kojih jedan s kresivom, kakovo se već nalazi u muzejima, i gubom pripaljivaše lulu. Ta me sredovječna pojava neobično iznenadila. Tu doznah za kulu Radotinu, što se podiže na sjeverozapad od Cazina, između Cazina i Pećigrada, iznad potoka Radotine, što natapa njezinu okolinu. Obrasla je bršljanom, visoka 29 metara, slična Klićevici u sjevernoj Dalmaciji; u nju se ulazi kroz pećinu, a sahranila se u svome sredovječnom liku, daleko od onih krvavih drumova, kud su prolazile vojske haračlija. Ostala je ovdje sama, gotovo bez

historije u svojoj primitivnoj priči, što ju je sačuvao narod. Iz sretnih onih vremena, kad su junaci gradili svoje kule, na mjestima, koja su se svojom ljepotom natjecala, da prime u svoju viteško samoću po koju glasovitu ljepoticu. Evo priče o postanku njezinu:

Neka slavna ljepotica onih vremena obeća trojici vitezova, da će poći za onoga, koji će joj sagraditi najljepšu kulu. Tako nastadoše sjetna Gračanica, Bisovačka kula usred nekoć divnih dolina, s vidicima na sve strane svijeta, i konačno kula Radotina, što ju sagradi knez Radota, dočaravši njome svojoj ljepotici najljepše časove jedne viteške ljubavi I ona se odluči za Radotu, pošto joj se najviše svidjela njegova kula. Sva je kao sraštena uz svoju pećinu, obrasla bršljanom — u selu Čoralići (ime onog Lijevljana, što se pretvarao, da je ćorav, pomogavši tako sa svojim drugovima, da se mogao osvojiti Cazin grad), a više nje je na gorskoj visoravni Crkvina s tragovima napuštene crkve, dok se po livadama sela oru stara ognjišta, a šume u svojim sjenama čuvaju harmane i slogove, uzaludni trud i muku iščezlih generacija, da ih ostave kao baštinu svojim potomcima. No zemlja tih novih generacija izgleda mršava i slabo plodna. Problem, koji ni moderna agronomija ne zna riješiti.

Crkvina u selu Ćoralići imade vezu s dobom narodnih vladara preko triju fragmenata, što su se našli u njezinoj blizini. Na jednom je krst s ljiljanima, na drugom raskriljen golub, a treći je odlomak stuba s jednostavnom dvopleternom ornamentikom, pronađen u zidu neke staje. Ta čedna veza s dobom hrvatskih narodnih vladara osvjetljuje

novim svijetlom Crkvine u bosanskoj krajini, kroz koje se podzemnim vjekovima povlači onaj divni sklad, što se očitovao tako jedinstveno na prostorima, koji su bili u doticaju s dušom hrvatskog naroda. Kakova pustoš, koliko razorenih crkava jednog naroda, na pragu kršćanstva, koje ga je ostavilo na tom raskršću razapeta u borbi za svoja najprimitivnija čovječja prava! Po tim razorenim crkvinama izgleda, da je tu kršćanstvo proživjelo svoje doba, i da je s njime nestalo i Hrvata, kao jednoga vrlo starog, proživjelog naroda. No po značenju starih imena sela, naselja, brda, planina i potočića Hrvati i dalje žive na tom tlu, a onaj davni duh čuva se u neprobuđenoj snazi toga muslimanskog svijeta, sačuvavši sve vrline, koje su kroz vjekove održale hrvatsku rasu u jeku najvećih borba.

Nakon što me je revni redar Cazina zapisao u svoju »spomen-knjigu«, izašavši iz sjenice jedne mehane, gdje sam slušao jade seljakâ, što pripaljivahu lule gubom i kresivom — ostavih tu nekadašnju biskupsku rezidenciju s nekom orijentalnom melankolijom, nad kojom još uvijek bdije vlast s nekim osobitim oprezom i nepovjerenjem.

Na povratku u Ostrožac nebeska modrina odmaklih planina milovaše svježinom dubokih unskih ponora naše umorne oči. Asketsko smirenje njihovo u sutonskim bojama dočarava nam slikarske doživljaje Gabrijela Jurkića — u svemirskim dimenzijama. Večer je molitve, ne čuju se zvona, ali pod samotnim čardacima, na polju, u planini uz stada ovaca sve je tako tiho, tako pitomo, kao da šapće molitvu — kao na slikama Millett-a. Hrvatski fatalizam, što dade Prorokovim riječima

uzvišeno znamenje: »Tko u sudbinu vjeruje, siguran je od briga!« A sudbina Hrvatske zapisana je na njezinu mučeničkom nebu u bijeloj sjeni vitkih minareta. U nju vjeruju muslimani Hrvati, kad ničice padaju na grudu svoju poštenim svojim čelom.

Tornjevi Ostrošca već su zaodjeti u svijetlo modru koprenu prvih sutona, i proviruju iz tih svijetlih horizonata kao da se na rubu tih kula zaustavila crnina vjekova i pusti uzdisaji nad posljednjim refleksima minulih dana nad Unom.

KOSTELJSKOM DOLINOM DO GLAVNOG GRADA HRVATSKE XVI. STOLJEĆA

Vozim se u staroj paradnoj kočiji s fenjerima, osjećajući svu udobnost putovanja XIX. stoljeća. Put nas vodi dolinom Une, a iza nas ostaje romantični sjetni Ostrožac sa svojim tornjevima, koji se nadviruju i mašu — s crnim krilima svojih ćukova, što lepršaju oko krovova, kao da nam šalju svoj posljednji pozdrav. Una, dolazeći s bihaćke strane, krije svoje ubrzale vode na pustim dolinama, obraslim grmljem, izgubivši svoju dubinu i mirni tok, kojim se zaustavlja pod starim gradovima. Put od Ostrošca do Bihaća je kratak, no za staru kočiju to je dugi put uspomena, uzdisaja i sna. Negdje tamo iza sedam brda dozrijevaju grozdovi, sve se rumeni, a ovdje zemlja izlaže svoje gole grudi. Tek tu i tamo po koji mlin razigrava brze vode Une, a po koji komad zemlje — pripitomljen sirotinjskim palmama — kukuruzom. Selima, naseljima ni traga, sve se razbjeglo iza planine, kao da se boji sići u tu dolinu, kojom su prolazile vojske haračlija. Tek tamo na visokom brdu poput Ostrošca grada proviruje rub zidova srušenoga starog grada, iznad kojih se kao simbol pobjede Islama, kao duhovna straža i vjekovna

Stari grad Krupa

strava posljednjih boraca za krst časni — pojavljuju kosi krovovi džamije s vitkim minaretom. To je sve, što se vidi od stare Brekovice iz sela, koje se u svojoj vjekovnoj bijedi sakrilo od današnje glavne ceste prema Bihaću. Nigdje žive duše; do nas ne dolazi ni pjesma, kojom se pastiri u samotnim planinama javljaju životom davnine.

Tu mi je od pomoći drevna kočija, i povijest, po kojoj mogu listati, gledajući nesmetano zidove Brekovice i njezinu bijelu džamiju. Što se je to s Brekovicom desilo, da tako stidljivo sakriva svoje lice? Plemići Kobasići započeli su u njoj svoju pustolovnu historiju, i narod priča, da je jedan od njih htio na silu uzeti kćer nekoga bogataša Dobrašina. Ona se zvala Vrana, i ne htjede ga. Kobasić je baci u Unu, ali se ona ote tome hladnom zagrljaju i pobježe svojoj sestri Soki u Sokolovac.

U Sokolovcu, kamo je dojezdio Kobasić, da javi nesretnu smrt Vrane, nađu već nju. Svoj grijeh je Kobasić ispaštavao svaki blagdan, privezan na sramotnom stupu, gdje ga susretaše narod, rugajući mu se. Početkom pak 16. vijeka Andrija Kobasić u svađi s Ivanom Keglevićem, gospodarom Bužima, navukao je na se prokletstvo i izopćenje, koje je proglasio Lovro Čazmanski, dok je Ivan Kobasić bio g. 1519. darivan od Ludvika za svoja junaštva. Za Ferdinanda I. plemići Kobasići dobivaju Kralje, no otvorivši vrata u žumberačkom kraju hrvatskim tradicionalnim gostoprimstvom uskocima Vlasima, ovi ih jednostavno istisnuše iz divnog Žumberka. Tako postadoše Kobasići beskućnici. Posljednji hrvatskog roda Kobasić pogibe »po potrebi službe« kod Kaniže u boju s Turcima,

a kapetan bihaćki, ponijemčeni Kranjac, likvidira hrvatski rod Kobasića, oduzevši mrtvom vitezu njegova preostala imanja, u ime kraljevske vlasti. Da ironija bude veća, četiri godine poslije smrti Ivana Kobasića grof Josip Thurn, janjičar Hrvata iz seljačke bune g. 1573., a najaktivniji član kranjskih staleža, koji su pljačkali po Hrvatskoj gore nego Turci, dade razoriti Brekovicu, počastivši svoje grofovsko ime pridjevkom tragične baštine hrvatskih knezova — Brekovički. Obrana Brekovice prije tih godina bila je tragikomična. G. 1537. zapisana su u arhivu obrane hrvatskoga kraljevstva u Brekovici — četiri stražara. Vruće godine 1563. bilo je na kranjskoj menaži deset momaka, a Lenković je u svojoj viteškoj čednosti predlagao 40 ljudi. Poslije toga, razumije se, grof Josip Thurn imao je historijskog računa, da Brekovicu popali. I gledajući s takova vidika na te historijske visine Brekovice, smiješnim mi se pričini ova pojava male džamijice na mjestu, gdje je mogao da iskrsne kakav viteški grad s romantičnim tornjevima. Pa i sam don Kihot de la Manche zaustavio bi svog Rozinanta i u grohotnom smijehu prelomio svoje koplje — nad tim viteškim vidicima stare Brekovice, za koju se nije našlo ni toliko vitezova, da joj obrane barem njezinu historijsku čast. Po madžarskim nizinama, u Kisegu, Sigetu, pod Kanižom i drugdje branili su Hrvati zemlju drugoga kraljevstva, po kojoj se danas ne giblju crveni fesovi kao crveni makovi. Ipak i u toj maloj džamijici krije se bijela naša golubica sa starih hrvatskih oltara, u kutiću davnih naših strava i vječnih istina. Alah je primio u kobnim danima pod krov i

hrvatsku dušu, koja se nije mogla rastati od svoje grude. — Nad njom — tako nas priča ponovno uvodi u novi život tog grada — jadikovaše neka stara slijepa žena, proklinjući bana, koji je napustio brekovički grad. Ta je kletva historijski padala na grofa Josipa Thurna. Susretoše je dvije uhode iz zauzetog već Ostrošca, Ago i Bego, i uđoše u prazan grad. U praskozorje dočule su straže Ostrošca, da se sa grada Brekovice javio glas, kojim se budi u muslimanskim mjestima na život novi dan. Ago i Bego uz još petoricu dobiše puste zemlje od Korane do Kostela na Uni, i tako nastadoše prvi stanovnici iza uništenja Brekovice, nazivajući se hrvatskim imenima Dadići, Djedići, Hadžići, Omerhođići i t. d. Stadoše pridolaziti i drugi, tiho, skrovito pod okriljem Kurana, zaviti mistikom orijenta, iza kojeg se krila pitoma i krotka duša hrvatska. Ona se očitovala tu pred mojim očima ne jedamput svojim neobičnim poštenjem i svojom gotovo ropskom privrženošću rodnoj grudi.

Od Brekovice kostelska se dolina sve više širi; planine odmiču jedna za drugom, navješćujući, da se približujemo Bihaću, glavnom gradu Hrvatske u najkobnijim danima njezine povijesti šestnaestog stoljeća. — Umorna jasnoća posljednjih ljetnih dana uspavljuje naše poglede, da kroz današnji život osjetimo sve ono, što je ovdje nekoć snažnije i vjernije spajalo dušu naših dalekih krajeva.

Bihać! Stigao sam na veliki sajmeni dan. Bihać je danas glasniji no obično, njegova je orijentalna tišina razbijena. Kočija se probija mostom preko Une. Na mostu prosjaci jadikuju nad svojom bijedom, a i taj glas onih najbjednijih, čini mi se, kao

pjesma tih starih, prastarih zidova Bihaća, koji vjekovima uzalud traže sjene svoje viteške prošlosti u zelenim vodama Une. Kočija se probija tim sajamskim životom. Tu se sakupilo Ličana s Brda, došli seljaci iz Glamoča, Cazina i drugud, lončari starinci iz Vrkašića i Vedrog polja, pa ta vašarska živahnost na mjestu, gdje je hrvatski narod, narod starinaca, bio zatiran i gotovo nestao — djeluje tužno i bolno. Prođoh tom nevoljom i tim šarenilom, u kojemu su orijentalne boje izbledjele, životom, u kojemu nije nitko sretan, i zaustavih se pred franjevačkim samostanom. Fratri su otputovali... i ta vijest u toj vašarskoj živahnosti Bihaća gotovo me rastuži. Preostade mi nekoliko adresa svjetovnjaka, i tumaranje po starim ostacima Bihaća. Kod doktora S., podrijetlom Poljaka naiđoh na zbirku predhistorijskih predmeta. U njoj otkrih starohrvatsku naušnicu, koja je ovamo dolutala nekoga sajamskog dana iz okoline Grahova. Tako je ovamo i nevolja donijela srebrni pozlaćeni kalež iz sela Vođenice, kotara Petrovačkog, s donjim ukrasom poput buzdovana, iz burnih onih vremena prije dolaska Turaka, kad su se u duhu vremena i na kaležima, tim nebeskim čaškama, počeli javljati ornamenti, simboli borbe. Taj je kalež bio zakopan na tragičnom uzmaku kršćanstva za one, koji će se jednog dana opet vratiti — s mačem u ruci.

Svoj tragični put uz Unu obilježili su hrvatski križari svojim odbačenim mačevima. Najprije onaj kod Bosanskog Novog u posjedu Gerarda Purka, nađen u Uni, pa onda križarski mač iz sela Pritoka — ispod Sokolca grada, i napokon onaj iz sela

Jurjevca, iskopan u grobu zajedno s mamuzama na visoravni, s tragovima staroga hrvatskog naselja, gdje se nedaleko u šumi vide davne brazde starog puta, kojim je zamakla davna naša sloboda u sjenu tih viteških grobova. — — — — — — —

Vašar je polako jenjavao. Žamor bivao sve tiši, tek su još male hrvatske zastavice razapete nad praznim trgom lepršale tako živo i nemirno na vjetriću, što je strujio s dalekih ličkih planina iza Zavalja i Rakovice.

U Bihać se stala ponovno uvlačiti tuga prošlosti. Razgledavam stare građevine.

S nekim osobitim strahopoštovanjem obilazim sačuvanu četverostranu kulu, bihaćku bastilju, nekoć stan paše — s gvozdenim rešetkama, ispitujući stare zidove, na kojima je jedan jedini ukras, ali zagonetan: neka ptica, bit će čvorak, za kojega nitko ne zna, što znači, i kako je taj simbol zloguke smrti uzletio na zidove hapsane. Nasuprot i nedaleko uzdiže se nova katolička crkva sa širokim stubama, visokim tornjem, velikom praznom lađom, kao da čeka da primi pod svoje visoke svodove tužne trofeje kobnih dana. Njezina arhitektura i novi oltari ne mogu da nas utješe zbog gubitka onih skladnih crkava s grobovima hrvatskih vitezova u sjeni pobjedonosnih zastava, što su ih Turci skinuli s grobova tih junaka prošlosti, da okite njima nakon pobjede kod Bresta čitavu karavanu kola, koja su povlačila za sobom zarobljenike iz te bitke, kao triumfalni dar sultanu u Carigrad. Crkva sv. Ante, danas džamija »Fetija« s prozorima, gdje se još čuva pobožni gotski san naše davnine, još je uvijek najljepša građevina Bihaća,

koju oživljava orijentalna mistika tako bliza biblijskim prizorima iz Kristovih posljednjih dana njegove muke. To čudesno svijetlo prošlosti obasjavalo je proročanskim svojim priviđenjima visoke turbane i pobožne sjene u žarkim bojama orijenta pod sumračnim gotskim svodovima, kao na slikama Rembrandta, gdje prizori imadu svetost božanskih priviđenja, pod božanskim svijetlom onih dana, kad se Krist javio u Emausu priprostim ljudima. Nedaleko džamije naiđoh na jednostavni nadvratnik u obliku arkada, koji je tamo zabačen, a sadržavao, čini se, povijest crkve sv. Ante: Regnante serenissimo principe Ludovico rege Hungarorum hoc opus finem sortitum est anno do... Dakle najvažnije u stvaranju ove crkve bilo je ono tragično doba Ljudevita I., kad je tome kralju uspjelo pokoriti odvažnu kninsku kneginju, udovu Vladislavu Nelipić, i kad je osamnaest dana bio u Taboru kod Bihaća s ogromnom svojom vojskom, kao kaznenom ekspedicijom, da prima poklone hrvatskih plemića, koji dolažahu iz dalekih strana prostranoga hrvatskog kraljevstva. Tom prilikom dođoše i knezovi Kurjakovići, kojih gradovi bijahu na Krci, i nesretna udovica Vladislava (g. 1345.).

I na kamen crkve sv. Ante u Bihaću utisnuto je to doba hladnim slovima, što ih više ne kiti tropleter starohrvatske umjetnosti. Tu daleko na jugu od madžarskih ravnica uklesano je ime novog naroda »hungarorum« »Ugra«, ime tuđinskog vladara, u doba, kad su još po crkvama dalmatinske Hrvatske ostale na zemaljskom vidiku, klesane pobožne uspomene i molitve hrvatskih vladara. Iz

dobe tih sredovječnih molitava zabilježen je tek ugao pluteja s ostatkom natpisa (eccl) ESIE s urezanim ljiljanom i cvijetom, što se sačuva u zemlji kod bivšega franjevačkog samostana sv. Antuna, kao jedino blago, što nam iz dobe hrvatskih vladara preosta u Bihaću. I ta gruda kamena izgubila se bezimena u kakovu muzeju, ako nije propala u sveopćem nehaju, u kojem propadaju hrvatski spomenici.

Sve su kule srušene, kojim bijaše opasan stari grad, pa i Frankopanova kula kraj njemačkih vrata, koja bijaše simbol moći hrvatskog roda Frankopana. Tome je rodu silni Sigismund založio Bihać, Knin, Vrliku, Ostrovicu i Skradin za 42.000 for. Još je 1555. Franjo Frankopan Slunjski smatrao Bihać svojim gradom, u kojemu će nekoliko godina kasnije u najsudbonosnijim danima Hrvatske zapovijedati kukavni kranjski plemići. Sve su kule srušene, osim one, u koju će se strpati bihaćki građani, i koji će sa svojim sablasnim vlažnim svodovima i podzemnim tamnicama postati »hapsana«, — i ta se sa svojim crnim prozorima i rešetkama pobjedonosno uzdiže, kao da je vječna u tragičnom životu tog grada.

Taj nekoć ponosni grad, koji spominje povelja iz g. 1260., sagrađen na otoku sv. Ladislava, nekoć u vlasti bogate opatije Topusko, sa svojim grbom na tri kule, regia civitas, doživio je prije 450 godina krvavu sudbinu toledskog Alcazara. To šarenilo života poput izblijedjeloga izlizanog orijentalnog saga džamije »Fetije«, bolne su reminiscencije na nekadašnje kobne dane, što ih proživiže Hrvati unutar kula toga grada. Od g. 1550.—1551. susre-

ćemo u popisu branilaca Bihaća slavna povijesna imena Križanića, Kružića i Kačića, a već se g. 1560. nameću toj narodnoj vojsci za vođe kukavni kranjski plemići, a kranjski staleži odlučno ustaju protiv imenovanja Mihajla Spalatina za kapetana Bihaća. G. 1576. počimaju kule grada bivati ruševne, a kod jednog prepada Turaka dio nevine hrvatske djece iz okolice Bihaća bude kao plijen odveden u ropstvo. G. 1577. javljaju se junački branioci i građani Bihaća u svojoj poslanici »goli, lačni i neplaćeni«: »vsi Bišćani, purgari, konjici, soldati, nimci, pisci »literati« mali i veliki zveličanoj gospodi vsoj krišćanskoj i dežel'skoj, ki su vićnici i prigl'ednici vsih pokrajin, Horvatskih, Slovinskih, primorskih«. Dvijesto vojnika odilazi čak u Gradac do Karla s molbom, da im dopusti udariti na Turke. I taj narodni pokret, kad je devet tisuća hrvatskih seljaka na svom zboru izvojevalo pobjedu nad 12.000 Turaka — bez plemstva (ono je branilo ugarske gradove), oslobodio je za neko vrijeme Bihać. Tek g. 1592., 19. lipnja, kad je Lamberg izdajom predao grad, uđu Turci u nj časnom riječi Hasan paše Predojevića, da se stanovnicima ne će ništa dogoditi. I sada tek dolazi bizantska ćud i vjera toga poturčenoga pravoslavca do svoga potpunog izražaja.

Novac, Judin novac, padaše kao tuča ulicama Bihaća za ogladnjele, siromašne građane. Sipala ga je ona ista ruka, koja će nekoliko dana zatim dati poklati 2.000 Hrvata, i odvesti 800 djece u ropstvo, davši pritom sa svim počastima ispratiti »Nimce« kova Lamberg. I poslije toga na čast Kranjske povjesničar Valvazor imao je smjelosti

zapisati, da je poplašeno građanstvo Bihaća natjeralo Lamberga na izdaju...

Tumaram tako ulicama Bihaća — sâm bez vodiča, bez društva, u razgovoru s tragičnim danima historije, a poplašene bule, poput iznenađenih košuta, skrivaju se iza ruševnih vrata, iza vrtova, u kojima raste korov i drač. Da, u toj zemlji, po kojoj lutaju sablasti davnih vremena nema sreće, pa došla ona i iz divnih bašta dalekog Orijenta sva u sjaju kao iz priča Tisuće i jedne noći. Pod tim mučeničkim suncem hrvatskog Alcazara sav se sjaj Orijenta prekriva pokrovom grobova staroga Bihaća.

Pred mnom se javljaju lica, strašna historijska lica, koja traže svoga Šekspira za jednu od najvećih tragedija našeg naroda, za tragediju Hrvata, koji nas tamo negdje iz svoga podzemnog carstva zovu glasom, zamrlim glasom svoje viteške borbe, da skinemo s njihovih grudi taj pokrov historijske šutnje i nepravde.

Bihać! Drama puna jeze, vapaj hrvatske duše, kao zvižduk oluje tamo s Velebita, kao krik ranjenog orla, koji se spašava na vrleti njegovoj. Tragedija, koja u svojem veličanstvenom simbolizmu započima onog časa, kad Hrvati nakon pobjede nad Turcima na brdu Đavlu kod Korenice g. 1520. donose mrtvo tijelo svog vođe, junačkog bana Petra Berislavića — u glavni grad Hrvatske 16. stoljeća — u Bihać, da ga dalje predadu tuđinskoj zemlji — u Vesprim.

S Velebita, s Plješivice struji taj hrvatski duh orijentalnim životom Bihaća. Struji kao povjetarac s tih planina i vije zanosne zastave prošlosti

tog grada vjekovnih boli. Tu, na obali Une sjećam se prizora s Vrela Cetine kod ruševine crkve sv. Spasa, kad narod sa svih strana osamljene Dinare u vjekovnoj svojoj nošnji pohađa groblje svojih vitezova na dan sv. Spasa. I taj čudesni prizor, kad se živi narod sastaje sa svojim praocima jedamput u godini, obnavlja se svake godine na dan sv. Ivana Zlatoustog kod ruševina kapelice sv. Ivana na Bijelom Brdu kraj Bihaća, gdje se sa svih strana narod sakuplja na otvorenom polju pod mučeničkim svojim nebom, da ondje sluša službu Božju. I to je jedan od onih nezapaženih dramatskih prizora naše vjekovne tragedije.